

KUR'ÂN TİLAVETİNDE İHFÂ-İDĞÂM-İKLÂB MERKEZLİ UYGULAMA FARKLILIKLARI*¹

Ömer BAŞKAN**

Giriş

Tedrisi farz-ı kifâye kategorisinde değerlendirilen ilmü't-tecvîd²; Kur'an'ı Kerim nazımının³ doğru okunuşunu temin amacına yönelik bir ilim olarak tanımlanır.⁴ Bu tanım ekseninde teşkil eden teorik bir içeriği haiz olmakla birlikte ilmü't-tecvîd, müslüman kültürde Kur'ân tilâvetine biçilen değerle etkisiyle uygulama/pratik yönü de had safhada önemsenen bir ilim olarak varlığını sürdürme gelmiş bir bilgi alanıdır. Nitekim literatürde tecvîdin meşruiyetine ilişkin değerlendirmelerden, namazdaki kıratla alakalı fikhî çerçeveye kadar etkin gözükken bu durum, Kur'an tilâvetinin bir müslümanın hayatındaki yeri ve önemiyle ilişkisi bağlamında oldukça anlamlı bir hassasiyet olarak nitelendirilebilir.⁵

Yanı sıra ilmü't-tecvîd, mikyâsı Peygamber Efendimiz'in (a.s.) fem-i muhsin-i mübâreke'leri olan tilâvet kurallarını içeren, bundan dolayı da sahanın klasikleri tarafından Kurrâ'nın üzerinde icma ettikleri okuyuşları muhtevî bir ilim vasfıyla da tavsif olunur.⁶ Bu

* Tebliğe özel bir başlık belirlenmemiş, ilgili kurumun tebliğ çağrısında ön gördüğü başlık, diğer tebliğlerle de bütünlük sağlaması açısından değiştirilmeksizin aynen kullanılmıştır.

**Yrd. Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. (omarbakan@hotmail.com)

¹ Bu tebliğ daha önce DİB. tarafından organize edilen *I. Uluslararası Tarihten Günümüze Kıraat* üst başlıklı sempozyumda sunulan ve muhterem Talip AKBAL Hoca tarafından müzakere edilen "Bazı Tecvîd Kaidelerinin Tatbikindeki Farklılıklar Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı tebliğin el-İhfâ ve el-İdğâm kavramları da dahil edilerek genişletilmiş biçimidir.

² İlmü't-tecvîd'in tedrisi ve ilgili kuralların uygulanmasına dair hükümlere ilişkin detaylı bir tartışma için bk. Molla Ali b. Sultan el-Kârî, *el-Mihahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye*, tahk.: Abdu'l-Kavî Abdu'l-Mecîd, Matbaat'ü-Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1948, s. 85 vd.

³ Yukarıdaki metinde "nazm" ifadesi özellikle tercih edilmiştir. Aynı meram için lafz terimi de kullanılabilir. Ancak geleneğimizin muteber usul klasiklerinde yer verilen Kur'ân tanımlamaları bağlamında "en-nazm" ifadesinin özellikle ön plana çıkarılması bilinçli bir hassasiyete işaret etmektedir. Zira "el-lafz" kök anlamı itibarıyla "bir şeyin ağızdan atılmasına/fırlamasına" delalet etmektedir. Binaenaleyh lafz ifadesinin Kur'ân için kullanılması edebe mugayir telakki edilmiştir. Bunun yanı sıra "en-nazm" kelimesi, kök anlamı itibarıyla incilerin gerdanlığa dizilmesini ifade ettiğinden, Kur'ân'ın metin örgüsünün eşsizliğini anlatan bir terim olarak tercihe şayan addedilmiş ve kullanılmıştır. Bu anlamlı tespit ve temellendirme için bk. Ubeydullah b. Mahbûbî Sadru'ş-Şerîa, *et-Tavdîh*, Mekteb-i Sanâyi Matbaası, İstanbul 1310, c. I, s. 56 [et-Telvîh ile birlikte]; İbn-i Melek, *Şerhu'l-Menâr*, Matba-i Osmaniye, Dersaadet 1314, s. 9.; Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, neşr.: M. Çevik, K. Meral, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 21.

⁴ Mesela ansiklopedik bir tanım için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, MEB Yay., İstanbul 1971, c. 1, s. 353 vd.

⁵ İlgili tanım ve tespitler için bk. Ömer Başkan, "Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? el-İhfâu'l-Lisânî mi?, el-İzhâr mı? el-İzhâru'l-Lisânî mi? ", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sayı: 11, Çorum, 2007, s. 103 vd.

⁶ Bu tespitin temellendirilebilmesi adına şu veriler delil olarak öne sürülebilir: Mesela ilk Tecvîd kitaplarından biri olarak bilinen *er-Riâye* müellifi, eserinin hemen giriş bölümünde şu ilginç ifadeye yer vermektedir: "Ben bu kitapta, sadece Kurrâ'nın ekserisinin ittifak ettiği okunuş biçimlerini zikrettim." Yine er-Riâye sahibi hemzenin

tavsifin, tecvidin ilimleşme süreci açısından; yakın ilişkilerine rağmen ilm-i kıraatten ayrıldığı temel sınırı ifşa eden dikkat çekici bir yaklaşımı barındırdığı da ifade edilmelidir.⁷

Teorik düzeyde öne çıkan bu ittifak kaydına/vurgusuna rağmen günümüzde müslümanların yaşadıkları farklı coğrafyalarda ilm-i tecvîdin konusu olan bazı telaffuz biçimlerinin tatbikindeki farklılıklar ise bir vakıadır. Ülkemizde yayımlanan bir makale vesilesiyle, bu farklılıklardan özellikle *el-İklâb*'a dair olanı kamuoyunun ilgisine arz edilmiştir.⁸ Keza bu meyandaki benzer bazı farklılıklar da, Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu'nun organize ettiği ve başarıyla gerçekleştirdiği *I. Uluslararası Kıraat Sempozyumu*'nda da, geniş katılımlı beynel-milel bir platforma konu edilmiştir.⁹ Bu sayede mesele ilgililerinin gündemine akademik bir tartışma hüviyeti kazanarak yeniden girmiş, bu vesileyle bu türden farklı tezahürlerin niteliği profesyonel bir ilgiyle yeniden sorgulanmaya başlamıştır. Şu an içinde bulunduğumuz bu ortam; -olması gerektiği üzere- üst

bulduğu konuma göre muhtemel bütün okunma biçimlerini sıraladığı bölümün sonunda şu dikkat çekici vurguya yer verir: “Kurrâ'nın; hemzenin telyîni, hazfî, bedeli, tahkîki ve bu kitapta yer vermeye ihtiyaç hissetmediğimiz başka kitaplarda geçen diğer okunuş hükümlerine ilişkin usul ve ihtilaflarının zikri geçmiştir. Hemzenin benzerleri için de aynı durum söz konusudur. Ne var ki bu, ihtilaf kitabı değildir. Bu kitap ancak ve ancak, lafızların tecvîdinin, (harflerin en güzel şekilde telaffuz edilmesini sağlayacak kurallarının) kelâmın hakîkatine vukufiyetin, lafzın hakkının verilmesinin ve kendilerinden kelâmın neşet ettiği harflere dâir ahkâmın (harflerin telaffuz kurallarının) bilgisinin kitabıdır.” ب harfinin mahrecine yer verdiği anlatımını nihayete erdirirken yer verdiği şu ifadeler de bu tutumun biliçli bir tercihi yansıttığına delil olarak öne sürülebilecek türdendir: “Kurrâ'nın “be”nin idgâmına ya da izhârına ilişkin görüş ayrılığına düştükleri hususlar ihtilâf kitabındadır. Bu kitap ise ihtilaf kitabı değil, ancak ittifak kitabıdır. Bize de bu gereklidir. Bunu böyle belle.” Alıntılar için bk. Ebû Muhammed, Mekkî b. Ebî Talib, *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkik-i Lafzî't-Tilâve*, tahk.: Ahmet Hasan Ferhât, Dâr'u-Ammâr, Umman, 1984, s. 52, 154, 231; İlmü't-tecvîdin temel eserlerinden bir diğeri olan *et-Tâhdîd*'in önsözünde dile getirilen şu kaygı ifadeleri de konu dahilinde açık bir veri olarak değerlendirilebilir: “Şüphesiz, zamanımızın mukrîlerinin, asrımızın kurrâlarının tilâvetin tecvîdi, kıraatin tahkîki hususundaki ihmalleri; tenzîl-i azîz'in tertîl ve terassül üzere tilâvet edilmesi hususunda Allah Teâlâ'nın övdüğü, Nebî'sinin (s) ümmetini teşvik ettiği isti'mâli/usûlü terk etmeleri hacmi küçük, kolay anlaşılabilir... bir kitabın yazımı hususunda kendime telkinde bulunmam konusunda beni teşvik etti...” İfadeler ve devamı için bk.; Ebu Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*, tahk.: Ğânim Kaddurî el-Hamed, Dâru'l-Enbâr, Bağdat 1988, s. 67-68; Yine konu bağlamında *et-Temhîd* müellifi İbnü'l Cezerî'nin eserinin önsözünde yer verdiği benzer ifadeler de ilgi çekicidir: “Bu asrın kurrâlarından gerek eğitimlerinin henüz başında olanların gerekse ilm-i kıratte bi hayli mesafe almışların çoğunun, (bu şekilde çevirdiğimiz metindeki el-Mübtedî terimi, teknik olarak üç imamın; el-Müntehî terimi ise yedi ila on imamın kıraatini öğrenenleri tavsif için kullanılır) okuyuşlarının tecvîdine karşı olan duyarsızlıklarını, ifadelerindeki bulanıklığı giderme, telaffuzlarındaki yumruluktan/yanlışıklardan kurtulma konusundaki ihmallerini gördüğümde muhtasar bir te'lif yapmaya kendimi zorunlu hissettim... Bu kitapta Yüce Kur'an'a ilişkin kârî ve mukrîlerin ihtiyaç duydukları yüce ilimlere/bilgilere yer verdim. Ne bu tür bilgileri zikreden ne de buna dikkat çeken hiç kimseyi de gördüm...” İfadeler için bk. İbnü'l Cezerî, *et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, tahk.: Ğânim Kaddurî el-Hamed, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986, s. 52-53.

⁷ Bu ayırım için mesela bk. Mekkî b. Ebî Talib, *er-Riâye*, s. 52, 154, 231; ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 67-68; İbnü'l Cezerî, *et-Temhîd*, s. 52-53; Tecvidin ilimleşme süreci bağlamında bu ayırımın ilgili klasiklerin yaklaşımı üzerinden bir temellendirmesi için ayrıca bk. Ömer Başkan, “Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mi? el-İhfâu'l-Lisânî mi?, el-İzhâr mı? el-İzhâru'l-Lisânî mi? ”, s. 109 vd.

⁸ İlgili makale için bk. Mehmet Akif Koç, “Kur'an Kıraatinde Türklere Özgü Mahalli Okuyuş Sorunu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 51, sayı:2, Ankara 2010, s. 79-91.

⁹ DİB., *Tarihten Günümüze Uluslararası Kıraat Sempozyumu*, DİB. Yayınları, (Yayıma Hazır Nüsha) 15-17 Kasım, İstanbul 2012, s. 399-431, 539-582 (Bu sayfalar aralığındaki üç tebliğ ve müzakereleri)

bir akıl koordinesinde, bu ilginin meselenin ilmî tarafına yoğunlaştığı bir müzakere ortamıdır. Bu ortamda varılması hedeflenen üst amaç ekseninde hazırlamaya çalışılan bu tebliğde; - gerek meselenin teorik ve gerekse pratik düzeyine ait olsun- el-İhfâ, el-İklâb ve el-İdgâm telaffuzları çerçevesinde zuhur etmiş farklılıklar, bir tasvir ve müzakere çerçevesinde ele alınmaya gayret edilecektir. Temel amaç bu anlamda ilk sayılabilecek bir çalışma ortamı olması hasebiyle mevcut sorunların mümkün olduğunca tartışılabilir vasıflarını ön plana çıkarmak ve temel üzerinden sıhhatli bir tasvire ve tasnife konu yapabilmektir. Aksi takdirde sağlıklı bir tartışma zemini oluşturulamayacağından bundan sonraki müzakerelere de hareket noktası teşkil edebilecek ilmî bir tartışma çerçevesi oluşturabilme üst amacı boşa çıkacaktır.

Takdir edersiniz ki birbirinden farklı sebeplerin etkin olması muhtemel bir konuda kesin bir hükme ulaşmak bir tebliğin sınırlarını hayli aşan bir durumdur. Ne var ki meselenin kitabi ve şifahi boyutlarıyla birlikte yüzyıllardır süregelen bir tilavet geleneğine ait oluşu, bu muhtemel geniş alanı bizim lehimize oldukça daraltan net bir tartışma sınırı olarak karşımızda durmaktadır. Başka bir ifadeyle ilgili farklılıklar her hâlükârda bu iki ana sınır muvacehesinde tartışılmak durumundadır. Bu geleneğin 1400 küsur yıllık birikimi dikkate alındığında aksi bir durum ilmen mümkün görünmemektedir.

Dolayısıyla bu ana çerçeveye bağlı kalınarak ilgili telaffuz biçimlerinin kitabî çerçevede nasıl sınırlandırıldığı, kitabi düzeyde mevzubahis farklılıkları -eğer varsa- temellendirecek tanım, değerlendirme ve bunların referanslarının vuzuha kavuşturulması elzem görünmektedir. Ancak konunun yeterince aydınlığa kavuşturulması, şifahi boyutunun da meseleye dahil edilmesini gerektirmektedir. Nitekim ilm-i tecvid bağlamında tarihsel süreçte şekillenen pratik yarar kaygısının, meselenin şifahi boyutuna zaman zaman teorik çerçevesini aşan bir nitelik kazandırdığı hususu en azından izah edilebilir bir durumdur.¹⁰ Tekrar vurgulamak gerekirse; konunun belirgin sınırlarına rağmen, ilgili farklılıkların sâiklerinin kâmilen ortaya konulabilmesi, mevcut klasik ve modern bütün literatürün eksiksiz gözden geçirilmesini ve şifahi geleneğin/geleneklerin son temsilcileri ile birebir mülakatı gerektirdiğinden kesin bir hükme varabilmek uzun soluklu bir çalışmayla mümkün görünmektedir.

Yine de bir fikir çerçevesi oluşturabilmek adına şifahi geleneğin günümüzdeki temsilcileri mesabesindeki ehl-i edâdan bazılarının, en azından ulaşılabilen tilavet kayıtları dinlenmek suretiyle ilgili farklılıklar tespit edilmeye gayret gösterilmiştir. Bu aşamadaki

¹⁰ Bu tespitin temellendirilmesi bağlamında bk. Başkan, “Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? el-İhfâu'l-Lisânî mi?, el-İzhâr mı? el-İzhâru'l-Lisânî mi?”, s. 103 vd.

tespitlerden hareketle de ilgili sahanın sonraki eserlerine yön tayin etmiş klasik kaynakları başta olmak üzere bazı modern telifler de gözden geçirilerek mevzubahis farklılıkların kitâbi bir temelinin olup olmadığı ortaya konulmaya uğraşılmıştır. Tebliğ bu çerçevede elde edilen fikriyatı özetleyen bir değerlendirme kısmıyla son bulacaktır.

A. EL-İHFÂ, EL-İDĞÂM VE EL-İKLÂB'A İLİŞKİN KİTÂBÎ DÜZEYDE BAŞ GÖSTEREN FARKLILIKLAR

Kendine özgü dili olmayan bir ilim dalı yoktur. Ötesi bu dili ören üzerlerinde yüzyılların oydaşması/icması olan ve bu icma üzerinden nesilden nesile değişmeksizin aktarılan gelen terimler/ıstılahlar -daha çok kullanılan kelimeyle- ifade edersek kavramlar vardır. Keza ilgili ilim dalının kendine özgü dilini teşkil eden her bir ıstılahın yine literatürde icma edilmiş genel geçer bir nitelik kazanmış ve o ilim dalına mensup herkesin istisnasız bilmek, aynıyla paylaşım aktarmak durumunda olduğu tanımları vardır. Yine bu tanımların kapsamına giren farklı formlar varsa bu formları anlaşılır ve açık bir biçimde tasnif eden tasnif biçimleri/kategorik ayırımlar söz konusudur. Aksi takdirde bir ilimden, bir ilmi gelenekten, o ilim dalına özgü kitâbiyattan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Çünkü yeniliklere yeni kavramlara, yeni tanımlara, yeni tasnif biçimlerine ve eskide fark edilen bazı eksikliklere yönelik düzeltmelere/tashihe/müdahalelere kısmen açık olsa da o ilim dalını ilim yapan temel nitelik, üzerinde nesiller boyu icma edilmiş ve o ilme has hale gelmiş bu dildir.

Tecvîd de sahih Kur'an tilâvetini amaç edinmiş ve bu amaca ulaştıracak "fem-i muhsin-i mübareke" orijinli kaideleri içeren, bu kaideleri terimleştiren, bu terimleri tanımlayan, bu tanımlar üzerinden tilavet düzeyine taşınması gereken farklı formları sistematik bir biçimde kategorize eden/tasnif eden kendine özgü dili olan bir ilim dalıdır. Binâenaleyh ilm-i tecvide özgü bu dili başka bir ifadeyle bu dili teşkil eden bütün bu muhteviyatı nesilden nesile aktaran bir literatür/kitabiyât söz konusudur.

Literatür denilince; farklı dönemlerde yazılmış olsalar da her ilim dalının kitabiyatına yön veren temel eserler gibi diğer tecvid eserlerine de yön biçen klasik eser ve müelliflerin belirleyiciliklerini unutmamak önemlidir. Çünkü her hangi bir ihtilafta ilk müracaat mercii, ister istemez her neslin ana kaynak ittihaz edinmek durumunda oldukları bu temel eserlerdir. Bu eserlerin ve müelliflerinin en temel nitelikleri ise kendilerine kadar ulaşan literatürü ve içeriklerini, çok daha verimli hale getiren daha sistematik bir üst dil/bir üst nazar düzeyine inkişaf edebilmiş olmalarıdır. Mesela İbnü'l-Cezeri (ö:833/1429) merhum ve gerek tecvid gerek kıraat ilimlerine özgü eserleri gibi. Ya da hadis ilminde İbn Hacer el-Askâlânî (ö:

852/1449) merhum ve eserleri gibi. Keza ulûmu'l-Kur'ân denilince ilk akla gelen Süyûtî (ö: 911/1505) merhum ve muhalled eseri *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* gibi vb...

Bu meyandaki Tecvîd ve Kırâat eserlerine dair zikredilmesi gereken/dikkat çekilmesi gereken önemli bir nitelik te bu eserleri kaleme alan, Mekkî b. Ebî Tâlib, (ö: 437/1045) Osman ed-Dânî, (ö: 444/1053) İmâm Şatîbî, (ö: 590/1194) İbnü'l-Cezerî vb. pek çok üstâdın aynı zamanda kendi dönemlerinde bu işin şifâhî boyutuna da en üst düzeyde vakıf olan ve bizzât talebe yetiştiren en önemli kârilere olmaları gerçeğidir. Yani bu sahaya dair temel eserlere imzasını atmış müellifler, aynı zamanda Kur'ân tilâveti ve kıraatine has şifâhî geleneğin de kendi dönemlerindeki en önemli halkaları konumundadırlar.

İşte meselenin kitâbi düzeyinde baş gösteren farklılıklar denilince yukarıda zikredilen kitabiyyât başta olmak üzere ulaşılabilen modern dönem yazılı ve görsel yayınlar da dahil olmak üzere, kaynaklarda el-İhfâ, el-İzhâr ve el-İklâb kavramları sadedinde rastlanılan farklı terim, tanım, tasnif biçimleri ve ilgili arızî sıfatların telaffuzlarında dikkat edilmesi gereken hususlara dair farklı tespitler ele alınacaktır.

Bu farklılıkları da;

I. İlgili telaffuz biçimlerini/tecvid kaidelerini ifade etmek üzere seçilen ıstılah/terim düzeyindeki farklılıklar

II. İlgili telaffuz biçimleriyle tilâvet edilmesi gereken farklı formları ifade etmek üzere yer verilen tanım ve tasnif biçimlerine dair farklılıklar

III. İlgili arızî sıfatların tatbikinde/tilâvetleri düzeyinde dikkat edilmesi gereken (tutma süresi, dudak talimi vb.) birtakım hususiyetlere dair farklı tespit ve belirlemeler şeklinde bir ayırımı tabi tutmak mümkün görünmektedir.

Şifâhî düzeydeki farklılıklara geçmeden yukarıda zikredilen her bir maddeyi detaylandırmak daha yararlı olacaktır.

I. İlgili telaffuz biçimlerini/tecvid kaidelerini ifade etmek üzere seçilen ıstılah/terim düzeyindeki farklılıklar:

İstılah/terim düzeyinde litaratürde tespit edilebilen farklılıklar şunlardır:

1- Tenvin ya da nûn-i sakineden sonra ب harfinin gelmesi durumunda ortaya çıkan telaffuz biçiminin/arızî sıfatın; klasik ya da modern, Arapça ya da Türkçe ile yazılmış pek çok eserde “الإقلاب” terimiyle ifade olunmasına rağmen bazı eserlerde bu ifadenin sahil olmadığı

belli bir tarihten önceki kaynaklarda yer aldığı üzere “ القلب ” teriminin dil açısından daha fasih olduğu ve bu şekilde kullanılması gerektiği yönündeki tespit.¹¹

Müzâkere:

Her ne kadar “الإقلاب” teriminin, meçhul muzari kipinde fiil olarak kullanılıp mastarının zikredilmemiş olmasından, bir kısmında da mefhumun “الإبدال ” kavramı tercih edilerek tasnif edilmesinden dolayı kadim klasik kaynaklarımızdaki kullanımın ne olduğunu tespit etmek zor olsa da; fasih olmadığı yönünde eleştirilen الإقلاب teriminin; hem İbn Cezerî merhum gibi sahanın en önemli isimlerinden birinin tecvide dair eserinde, hem de modern dönemde; kıraat ve tecvid literatürünün nefis pek çok örneğini yaptığı tahkik çalışmalarıyla okuyucuyla buluşturmuş, aynı zamanda biri genel anlamda tecvid ilmine münhasır, diğeri tecvid kaidelerinin tatbiki düzeyindeki ihtilaflara özgü iki önemli çalışmaya da imza atmış Ğânim Kaddûri'l-Hamed'in eserlerinde açıklıkla kullanılmış olması¹² bu tespit sadedinde câlib-i dikkat bir durum olarak aktarılmalıdır.

2- Son dönemlerde özellikle ülkemizin değerli üstadlarından Dr. Fatih Çollak ve Ramazan Pakdil üstadlarımız tarafından dile getirilen; “bazı idğam oluşumlarının; “teşdid maa'l-ğunne” ve “teşdid bila ğunne” terimleriyle ifade dilmesinin daha sağlıklı olacağı yönündeki tespit” terim düzeyinde zuhur eden farklılıklar meyanında zikredilmesi gereken önemli bir konudur.

-Ulaşabildiğimiz kadarıyla- Mevzubais konu, Fatih Çollak hocamız tarafından görsel ortamlarda mevcut olan tecvid dersleri marifetiyle¹³, Ramazan Pakdil Hocamız tarafından da

¹¹ Bu tartışma için mesela bkz. Husnî Şeyh Osmân, *Hakku't-Tilâveh*, Dâru'l-Minâre, Cidde, 1998, s. 216; (3/11. Dipnot) İlgili eser 2005 yılında Yavuz Fırat tarafından dilimize de çevrilmiştir. Bk. Husnî Şeyh Osman, *Güzel Kur'an Okuma*, çev. Yavuz Fırat, Fecr Yay., Ankara 2005, s. 208. (4. Dipnot), el-İklâb ifadesinin fasih bir kullanım olmadığını, doğru/fasih olan kullanımın “kalb” olması gerektiğini dile getiren benzer bir tespit için ayrıca bkz. Dr. Eymen Ruşdî Suveyd, *Tecvid Dersleri*, <http://www.youtube.com/watch?v=Pk8xJYAMOno&feature=related> (11. dakikadan itibaren), aynı vurgu için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=jAqcpVk95zg> (7. dakikadan itibaren)

¹² Muhammed b. Muhammed el-Cezeri, et-Temhid fi Ilmi't-Tecvid, thk. Ali Huseyn el-Bevvab, Mektebetü'l-Mearif, Riyad 1985, s. 157; Cezeri merhum aynı kavramı aynı telifinin başka bahsinde “Kalb” mastarıyla isimlendirmektedir. Bkz. el-Cezeri, et-Temhid fi Ilmi't-Tecvid, s. 56.; Ğânim Kaddûri el-Hamed, *I'lmi't-Tecvid Dirase Savtiyye Müyessera*, Dâr-u Ammâr, Umman, 2005, s. 118; benzer bir kullanım için ayrıca bkz. Atıyye Kabil Nasr, Ğayetul-Mürîd fi Ilmi't-Tecvid, Riyâd 1412, (h.) s. 50, 61 vd.

¹³ Konunun bazı itirazlara cevap mahiyetinde delilleri ve referanslarıyla birlikte bizzat Fahih Çollak tarafından dile getirildiği ders kaydı için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=AAuLB6zfMP4> (2. Dakikadan itibaren)

2012 yılında yayınlanan *Ta'lim Tecvid ve Kıraat* başlıklı kitabının “İdgâm-ı Misleyn” bahsi vesilesiyle detaylandırılmaktadır.¹⁴

Buna göre bütün idgâm oluşumları temelde; bizzat idgâm sebebiyle şeddeli okunanlar, lafzan ya da luğaten şeddeli /müşedded olup bundan dolayı şeddeli okunanlar şeklinde bir üst ayırımı tabi tutulmalıdır. Bu ayırmadan hareketle, ilgili oluşumlar da kategorisine göre ya idgâm ya da teşdîd kavramları marifetiyle bir ayırımına tabi tutulmalı, oluşuma özgü diğer detaylar ise bu ilk tanımlamanın/isimlendirmenin akabinde zikredilmelidir.

Konuya ilgili teklifi dile getiren üstadlarımızın delil ve gerekçeleri açısından ilgili kavramsallaştırmaya daha yakından bakarsak şu hususları ön plana çıkarmak mümkündür:

İlgili sunumunda meseleyi edat olan اِء ile inlemek anlamında fiil olan اء arasında yaptığı ayırımla da destekleyerek izah eden Fatih Çollak Hocamız'ın; teşdîd terimini, luğaten müşedded olup hep bu şekilde kullanılan özellikle edat düzeyindeki formlara hasrettiğini tespit etmek mümkündür. Bu meyanda mesela Fatiha Suresi 1. Ayet-i Kerime'sindeki ر kelimesindeki lafzen şeddeli olsa da ب harfi müdğam ve müdğamun fih'ine ayrılabilmesi için (başka bir ifadeyle kelime müştak olduğu için) “idgâm-ı misleyn bila ğunne”¹⁵; ancak takib eden ayetlerdeki اء kelimesindeki aslen şeddeli olan ي ise müdğam ve müdğamun fihine ayrılamayacağı için “teşdid bila ğunne”¹⁶ şeklinde isimlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle bu edatları müdğam müdğamun fihine ayırma imkanı olmadığından, dolayısı ile de izhar ile okunma ihtimali bulunmadığından idgâm kavramıyla isimlendirilme imkanı da söz konusu değildir.

Görüldüğü üzere Hocamızın bu değerlendirmesinde temel ölçüt, şeddeli kelimenin luğaten müşedded bir kelime olup olmaması olarak öne çıkmaktadır. Bu izah ise; Muhammed Mekki Nasr el-Cüreyisi'nin (ö: 1905) *Nihayetü'l-Kavli'l-Müfid fi 'Ilmi't-Tecvid* isimli eserinin, “Mim-i Sakine Hakkında Kelam” başlıklı 5. Faslı'nın “Tetimme” kısmında yer

¹⁴ İlgili bahis ve detaylar için bkz. Ramazan Pakdil, *Ta'lim Tecvid Kıraat*, İFAV. Yayınları, İstanbul 2014, s. 183-188; “teşdid maa'l-ğunne” ve “teşdid bila ğunne” terimlerinin daha doğru olacağına ilişkin tespit ve vurgu için ayrıca bkz. Pakdil, *Ta'lim Tecvid Kıraat*, s. 187.

¹⁵ Bu isimlendirme için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=2bECBgWirLE> (Fatiha Suresi'nin tecvid tahlili, 1. Dakikadan itibaren)

¹⁶ Bu isimlendirme ve izahı için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=2bECBgWirLE> ((Fatiha Suresi'nin tecvid tahlili, 3. Dakikadan itibaren)

verilen şu ifadelerle¹⁷ dayandırılmakta,¹⁸ -tespit edebildiğimiz kadarıyla- konuya dair başka eser zikredilmemektedir:

ثم اعلم أن التشديد لا يستلزم الإدغام إذ بعض الكلمات فسيه تشديد وليس سببه
الإدغام بل هو ثابت في أصل وضعه نحو إن وكانَّ ولكنَّ وأشباهها ولا أثر للغة فيها
في نقص التشديد ألبيته بل تشديدها مستكمل كما صرح به في الرعاية .

Sonuç itibariyle Fatih Çollak Hocamız'ın konu dahilindeki tespitleri şu şekilde özetlenebilir:

“Luğaten şeddeli her hangi bir Kurânî kelime tecvid tahliline tabi tutulurken, “idğâm” ıstılahıyla değil ilgili kelimenin her daim şeddeli kullanıldığını ifade eden “teşdîd” terimiyle tanımlanmalıdır. Mesela ثم , مما , إن , أن vb. edatlar ilgili harflerin ğunne sıfatı da gözetilerek “teşdid maa'l-ğunne”; إني , إياك , إلا , حيي , أدي vb. ğunnesiz telaffuz edilmesi gereken müşeddeder de “teşdîd bilâ ğunne” şeklinde isimlendirilmelidir. Bu türden kelimelere “idğâm-ı misleyn maa'l-ğunne” ya da “idğâm-ı misleynbilâ ğunne” demek doğru değildir.”

Meseleyi hem yazılı hem de daha geniş bir izah çerçevesinde kaydeden Sayın Ramazan Pakdil Hocamız ise konu bağlamında temel ölçü olarak şu tespitleri aktarmaktadır:

“Bütün şeddeli harfler idğâm-ı misleyn'den dolayı şeddeli değildir. Çünkü şeddeli bir harf, iki durumdan dolayı müşeddedir. Ya lafzen ve lüğaten müşeddedir. أن , إن , ثم , ثم , أمّا , عني gibi. Veya bir idğâm sonucu müşeddedir. Bu da müdğam ve müdğamun fih bir kelimedede olduğu zaman idğâm edilir ve şedde verilir. مرّ , الحقّ , ربّ , همّ , ثمّ , آمنّ , عني gibi. Ancak bu türden kelimelerdeki idğâm, misliyyet sebebiyle olduğu gibi bazen de tekarrub (mahreç ve sıfatlarındaki yakınlık) sebebiyle de olabilir. مِنْ مَا ; مُذَكِّرٍ aslı: مُذَكِّرٍ gibi. Bu kelimelerin temel özellikleri semaî olarak Araplar'dan bu şekilde duyulagelen kelimeler olmalarıdır.¹⁹ Bu ayrıntı dikkate alınmazsa (Hocamız bu durumu Arapça bilmemekten kaynaklanan bir nâkıs olarak hasr etmektedir.) o zaman (ilgili formların aralarındaki bu teknik ve yapısal ayırım gözetilmeksizin) hepsine idğâm-ı misleyn demek gerekir ki doğru değildir. Bu duruma düşmemek ve düşürmemek için müdğam ve

¹⁷ İfadeler için bkz. Mekki Nasr el-Cüreyysi, *Nihayetu'l-Kavli'l-Müfid fi 'Ilmi't-Tecvid*, Mektebetü's-Safa, Kahire 1999, s. 171.

¹⁸ Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=AAulB6zfMP4> (3.ve5. Dakikalar arası)

¹⁹ Bkz. Ramazan Pakdil, *Ta'lim Tecvid Kıraat*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 185. (151. Dipnot)

müdğamün fih bir kelimedede olup idğâm edilen, şeddelenen veya lafzen ve lügaten müşedded olanları idğâm-ı misleyn adı altında değil “müşedded” adı altında toplamak görüşü daha doğru gelmektedir.”²⁰

Hocamız, -ilgili bahse başlarken yer verdikleri kendi cümleleriyle çelişki arz ediyor gibi görünse de-²¹ bu değerlendirmelerini;

a- Kitabının genel yöntemine de uygun olarak bizzât tanıklık ettikleri çok değerli üstâdları, Reîsü'l-Kurrâ Merhum Abdurrahman Gürses Hocaefendi'nin; (ö:1999) “şeddeli harflere, idğâm-ı misleyn dememek lazım. Müşedded veya teşdid denilebilir.” şeklindeki mülahazalarına;

b- Son yüzyılda kaleme alınmış Türkçe Tecvîd kitaplarından biri olmanın ötesinde bazı tespit ve değerlendirmeleriyle dikkat çekmiş önemli bir eser olan bir telifin konu bağlamında yer verdiği bir değerlendirmeye²²;

c- *Mukaddime* şerhlerinden *er-Ravda*'da yer alan; “idğâm ancak iki kelime de meydana gelir. Bir kelime de asla meydana gelmez.” şeklindeki Hocamız'ın da tahsis etmek durumunda kaldığı aşırı genelleme içeren bir tespite²³,

d- Kaynakların, idğâm-ı misleyn bahislerinde genellikle şeddeli olan kelimeleri örnek olarak vermekten kaçınmalarına atıfta bulunarak temellendirmektedir.

Bu temellendirmeden hareketle hocamızın görüşü şu şekilde özetlenebilir: İster lafzen ve luğaten olsun ister idğâm sebebiyle olsun “müşedded” herhangi bir kelimenin tecvid açısından idğâm-ı misleyn olarak değerlendirilmesi çok doğru değildir. Bu türden kelimelerin müşedded ya da teşdid kavramıyla tanımlanması daha sağlıklıdır. Eğer müşedded harf م ve ن ise buna “teşdid maa'l-ğunne”, diğer harflerden birisi ise “teşdid bila ğunne” denebilir.”²⁴

²⁰ İlgili tespit ve değerlendirmeler için bkz. Pakdil, *Ta'lim Tecvid Kıraat*, s. 184-186.

²¹ Bu cümleler şu şekildedir: “İdğâm-ı misleyn bir kelimedede veya bir harte de olabilir, ayrı kelimelerde de olabilir. Bir kelimedede veya bir hafte olursa yine idğâm edilip şeddeli bir harf olarak okunduğu gibi, yazıya da şedde yazılır ve gözükür.” Bkz. Pakdil, *Ta'lim Tecvid Kıraat*, s. 184.

²² Bu değerlendirme şu şekildedir: İlgili eserde temel ölçüt, “idğâmın şartları, misliyyet (eşitlik), cinsiyet (soydaşlık), kurbiyyet (yakınlık=yaklaşıklık) ve müdğam ile müdğamün fihin başka başka kelimelerde olmasıdır.” Şeklinde tespit edilmekte olup bu tespit “Nahivdeki idğamlar ile tecviddeki idğamları birbirine karıştırmamalıdır. “Nihâyetü'l-Kavl..” adındaki şâheser kitabın 121. Sahifesine bakınız.” şeklindeki 29. Sırada verilen dipnot bilgisi ile teyid olunmaktadır. İlgili izah ve dipnot için bkz. Ali Rıza Sağman, *İlâveli-Yeni Sağman Tecvidi*, Bahar Yayınları, İstanbul 1958, s. 26.

²³ Mahmûd Muhammed Abdü'l-Mün'im el-Abd, *er-Ravdatü'n-Nediyyetü Şerhu Metni'l-Cezeriyye*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, y.y. 2001, s. 77-78.

²⁴ İlgili alıntılar için bkz. Ramazan Pakdil, *Ta'lim Tecvid Kıraat*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 183-187.

Fatih Çollak ve Ramazan Pakdil gibi ülkemizin bu sahada seçkin iki üstadının benzer gerekçelerden hareketle kamuoyuna mal ettikleri bu değerlendirmelerin müzakeresine geçmeden, iki görüş arasında tespit olunması icap eden şu nüansa da dikkat çekilmelidir:

Fatih Çollak Hocamız tarafından sadece aslen ve luğâten müşedded olan kelimelerle sınırlandırılan terimlerin mefhumu, Ramazan Pakdil Hocamız tarafından “ister aslen ve luğâten olsun ister -lâm-ı tarifin idğâmı hariç- idğâm sebebiyle olsun “müşedded” bütün kelimeler olarak tespit edilmiş görünmektedir. Dolayısıyla Sayın Ramazan Pakdil üstadımız tarafından “teşdid maa’l-ğunne”, “teşdid bila ğunne” terimleri; lâm-ı tarifin idğâmını ifade etmek üzere şeddeli olarak yazılan kelimeler hariç, Kur’anda lafzen (ve luğâten) müşedded/şeddeli olarak yazılı olan bütün kelime ve edatları kapsayan çok daha geniş bir boyutta değerlendirilmektedir.

Müzâkere:

Kapsam farklılığı hariç iki görüş birlikte değerlendirildiğinde müzakereye temel teşkil edebilecek şu husuların dikkatlere arz edilmesi mümkündür:

a-Bu iki terim ve marifetleriyle yapılan yeni tasnif; tespit edilebildiğimiz kadarıyla bu sarahatte ve bu içerikte ilk defa hocalarımız tarafından gündeme getirilmiş görünmektedirler. Yani klasik ya da modern başka tecvid eserlerinde bu ıstılahlar ve bu ıstılahlar marifetiyle yapılan mevzubahis kavramsal ayırımı ve tasnife rastlanılamamıştır.

b-Mesele Fatih Çollak hocamız tarafından sarahatle referans verilmek suretiyle, Ramazan Pakdil Hocamız tarafından da dolaylı da olsa aynı kitâbî kaynaktan temellendirilmektedir. Şöyle ki Sayın Pakdil üstadımız, ilgili konuya kitâbî referans bağlamında Ali Rıza Sağman’ın tecvid kitabına gönderme yapmakta, merhum Sağman üstadımız da konu dâhilinde yer verdiği “müdğâm ve müdğamun fih ayrı ayrı kelimelerde olmak” şeklindeki tespitini temellendirme sadedinde Fatih Çollak hocamız tarafından sarahatle referans verilen aynı kitabın aynı ifadelerine gönderme yapmaktadır.²⁵ Binâenaleyh iki üstadımızın da bu kavramsallaştırmaya referans olmak üzere verdikleri kitâbî kaynak aynıdır. İlgili kaynakta ise “mîm-i sâkine” bahsinin sonunda yer verilen bu ifadeler nihâyete erdirilirken, “er-Riâye’ nin tasrih ettiği gibi” şeklinde bir atıfla konu önemli bir

²⁵ Bkz. Sağman, Sağman Tecvidi, s. 26. (29. Dipnot)

tecvid klasiğimiz olan Mekki b. Ebu Talib'in telif ettiği ve kendinden sonraki tecvid literatürünü birebir etkilemiş *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkîk-i Lafzî't-Tilâve* adlı esere²⁶ irca edilmiş görünmektedir.²⁷

Doğrusu; İlm-i Tecvîdin sonraki bütün külliyyatına temel teşkil eden sahanın en önemli klasiklerinden biri olan *er-Riâye*'de "el-Müşeddedât" diye özel bir bahis²⁸ vardır. Bu bâbda gerek müfred gerek se idğâm sebebiyle şeddeli olanlar olsun bütün şeddeli kelimeler özellikle telaffuza konu oluşları açısından detaylı bir analize ve tasnife tabi tutulmuşlardır. Özellikle ilk kategorinin kendi içindeki tasnifinde,

والمشددُ المفردُ يأتي على ضربٍ:

منها ما هو مُشددٌ ليس أصله حرفين مُنفصلين في الوزنِ وإنما هو حرفٌ مُشددٌ في الوزنِ، يُشددُ (٦) في اللفظِ كما يُشددُ في الوزنِ، وهذا تشديده تشديدٌ بالغٌ، نحو: «مبيته»، و«علم»، و«صلى» (٧)، و«إننا»،

و«إنك» (٨)، و«أعجمي»، وشبهه، وهو كثير. وإنما يأتي هذا في أكثر الكلامِ في عينِ الفعلِ.

ومنه: ما أصله حرفان مُنفصلان في الوزنِ، وإنما يُشددُ (٩) للإدغامِ، نحو «ميت»، و«هين»، و«لين»، و«سيد»، وشبهه، وهو كثير أيضاً (١٠)،

şeklindeki ayırımdan hocalarımızın yaptıkları ayırıma benzer bir tasnif yapıldığı düşünülebilir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin ne bu babında ne de

²⁶ Eser ve müellifinin tecvid tarihindeki mevkii ve önemi için bkz. Tayyar Altıkulaç, "Mekki b. Ebû Talib", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 575-576; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları*, Emin Yayınları, Bursa 2009, s., 474 vd., 476.; Ömer Başkan, "Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? El-İhfâu'l-Lisânî mi?, el-İzhâr mı?, el-İzhâru'l-Lisânî mi?", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2011, c. 6, sayı: 11, s. 115 vd.

²⁷ İlgili atf için bkz. Nasr el-Cüreyysi, *Nihayetü'l-Kavli'l-Müfid fi 'İlmi't-Tecvid*, s.171.

²⁸ Bu bahis için bkz. Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Talib el Kaysî, *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkîk-i Lafzî't-Tilâve*, thk.: Ahmed Hasen Ferhat, Dâru Ammâr, Umman 1996, s. 245 vd.

diğer kısımlarında “²⁹ ثم اعلم ان التشديد لا يستلزم الإدغام “ şeklinde iki üstadımızın da kitabî referans olarak atıfta buldukları tespite temel teşkil edecek, bu ifadenin kaynağı olabilecek bir ifadeye rastlanılmamıştır. Keza *er-Riaye* bağlamında “teşdîd maa’l-ğunne” “teşdid bila ğunne” gibi bir kavramsallaştırma da yapılmamıştır. Ayrıca hem bu babın girişinde³⁰ yer verilen

الباب الأول من المشدّدات: وهو المشدّد المفرد (٣): اعلم أنّ
المشدّد المفرد في القرآن والكلام كثير، وكلُّ حرفٍ مُشدّدٍ مقامُ حرفين
في الوزنِ واللفظِ، والحرفُ (٤) الأولُ مِنْهُمَا ساكِنٌ والثاني متحرّكٌ.
فيجبُ على القاريءِ أن يتبيّنَ (٥) المشدّدَ حيثُ وقعَ ويعطيه حَقَّهُ،

şeklindeki tasrihten hem de aşağıda bu babdan seçilerek alıntılanan metinlerde yapılan izahlardan da anlaşılacağı üzere, *er-Riaye* müellifinin luğatındaki teşdîd; idğam ile telaffuzu gerektiren bütün formları kapsayan bir mefhuma/içeriğe sahip görünmektedir. Yani metindeki açık pek çok atıftan hareketle bu bâbtan, el-Cüreysî merhumun cümlesine bir referans bulabilme imkanı görünmemektedir. Şimdi bu ifadeleri sırasıyla verelim:

İlk alıntıda³¹ görüldüğü üzere “müşedded râ” harfinin telaffuz hususiyetleri tartışılmaktadır. Konumuz açısından dikkat çeken yön ise; ذرّية kelimesinin örneğinde şeddeli ra harfinde yani lafzân müşedded bir harfte idğamın varlığından açıklıkla bahsedilmesidir.

ويوالي بين التّشديدَيْنِ بوزنٍ واحدٍ. ويكون تشديدُ الرَّاءِ في ذلك أبينَ
من غيرها، ليتمكّنَ إخفاءُ التّكريرِ فيها. فهي في التّشديدِ أمكنُ،
لاجتماعِ إدغامٍ وإخفاءٍ في حرفٍ واحدٍ، وذلك أمرٌ يتقاربُ في
التّشديدِ، ولا يتباينُ كلُّ التّباينِ. فإذا قلتَ: ذرّيةٌ، فتشديدُ الرَّاءِ والياءِ
بالغٌ متساوٍ إلا أنّ الرَّاءَ أمكنُ قليلاً، لأجلِ إخفاءِ التّكريرِ فيها.

²⁹ Nasr el-Cüreysi, Nihayetü'l-Kavli'l-Müfid fi 'Ilmi't-Tecvid, s.171.

³⁰ İlgili ifade için bkz. Mekki b. Ebi Talib, *er-Riaye*, s. 245.

³¹ Alıntı için bkz. Mekki b. Ebi Talib, *er-Riaye*, s. 248.

Aşağıda peşpeşe verdiğimiz bazı müşeddet formların telaffuz hususiyetlerini konu edinen iki ayrı alıntıda³² ise serdedilen örneklerden hareketle *er-Riaye* sahibinin müşedded ya da teşdid kavramlarıyla idğam oluşumlarını dışarıda tutan bir mefhumu kastetmediğini açıklıkla tespit etmek mümkündür. Şöyleki; bu gün itibariyle literatürde idğam-ı misleyn maal ğunne ya da idğam-ı misleyn bila ğunne şeklinde ifadesini bulan ilgili formlar (misil harfler aynı ya da ayrı kelimelerde yanyana gelmiş olsun fark gözetilmeksizin) daha da ötesi bu gün itibariyle literatürde ihtilaf edilmeksizin idğam-ı maa'l-ğunne diye tabir olunan formlar ayırım gözetilmeksizin teşdid kavramıyla ifade olunmaktadır.

وقد تأتي الثلاثُ المشدَّاتُ المتوالياتُ من أربعِ كلماتٍ،
وتشديدهُنَّ كُلُّهُنَّ مُتَوَسِّطٌ، لِلْغِنَةِ الظَّاهِرَةِ الَّتِي مَعَ كُلِّ مُشَدِّدٍ مِنْهُنَّ . وَذَلِكَ
فِي قَوْلِهِ تَعَالَى : « وَعَلَى أُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَ » ، فَهَذِهِ ثَلَاثَةٌ أَحْرَفٍ مُشَدَّاتٌ
مَتَوَالِيَاتٌ ، تَشْدِيدُهُنَّ تَشْدِيدٌ مُتَوَسِّطٌ ، لِأَنَّ مَعَ كُلِّ وَاحِدٍ غِنَةٌ ظَاهِرَةٌ
وَالثَّلَاثَةُ الْأَحْرَفُ الْمُشَدَّاتُ ^(١) مَقَامَ سِتَّةِ أَحْرَفٍ ، فَهِيَ ^(٢) سِتُّ
مِيمَاتٍ ، وَقَبْلَ ذَلِكَ مِيمَانِ خَفِيفَتَانِ ^(٣) فِي « أُمَمٍ » ، فَيَجْتَمِعُ فِي اللَّفْظِ فِي

إِذَا وَقَعَ التَّشْدِيدُ فِي حَرْفِي ^(٦) الْعِلَّةِ ، وَهُمَا الْيَاءُ وَالْوَاوُ ، وَجَبَ عَلَى
الْقَارِيءِ أَنْ يُظْهِرَ التَّشْدِيدَ إِظْهَارًا بَيِّنًا ، بِخِلَافِ غَيْرِهِمَا ^(٧) مِنَ الْحُرُوفِ ،
لِيُقَلَّ التَّشْدِيدُ فِيهِمَا . وَهَذَا النَّوعُ يُكُونُ مِنْ كَلِمَةٍ وَمِنْ كَلِمَتَيْنِ فَالَّذِي
مِنْ كَلِمَتَيْنِ ، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى : « ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا » ، وَ« اتَّقُوا
وَأْمَنُوا » ، وَمَا كَانَ مِنْ كَلِمَةٍ نَحْوُ : « عَدُوٌّ » ، وَ« وَكَلِيٌّ » وَ« غَنِيٌّ » ^(٨) ، وَرَبَّمَا
أَتَى التَّشْدِيدُ فِي الْوَاوِ بَعْدَ تَكَرُّرِهَا ، فَالْبَيَانُ لِذَلِكَ أَكْدٌ ، لِلتَّكْرِيرِ
وَالتَّشْدِيدِ ، وَذَلِكَ نَحْوُ : « آوُوا وَنَصَرُوا » ، وَ« لَوْوُوا رُؤُوسَهُمْ » - عَلَى قِرَاءَةِ
مَنْ شَدَّدَ - وَقَدْ ذَكَرْنَا هَذَا .

³² Alıntılar için bkz. Mekki b. Ebi Talib, *er-Riaye*, s. 252-253.

Yer vereceğimiz son alıntı ise konumuza önemli bir istikamet belirleyecek izahatın yanısıra özellikle pek çok kaynağımızın sessiz kaldığı iki kelimeyi de ele alması hasebiyle ayrı bir önem arz etmektedir. Kastedilen iki kelime Lafzatullah ve الذي ismi mevsûlü olup görüleceği üzere bu müşedded iki kelimedede de ilgili harflerin idğamından bahsedilmektedir.

وَمِنْهُ مَا يَكُونُ الْمَشْدَدُ الْأَوَّلُ مِنْ آخِرِ كَلِمَةٍ فِي الْوِزْنِ حَرْفَانِ أَصْلِيَّانِ ،
وَالْمَشْدَدُ الثَّانِي مِنْ أَوَّلِ كَلِمَةٍ أُخْرَى ، أَصْلُهُ أَيْضاً حَرْفَانِ : الْأَوَّلُ زَائِدٌ
وَالثَّانِي أَصْلِيٌّ أُدْغِمَ أَحَدُهُمَا فِي الْآخَرِ ، نَحْوُ : «مَا يُوَدُّ الَّذِينَ» ، وَ«مَنْ
يَتَوَلَّى اللَّهَ» ، وَ«وَلَعَلَّ اللَّهَ» ، وَشَبَّهَهُ كَثِيرٌ . وَإِنَّمَا يَكُونُ هَذَا النَّوعُ فِيمَا كَانَ
قَبْلَ الْمَشْدَدِ الثَّانِي أَلْفًا وَصَلَّ .

c-Yine mevzubahis kavramsallaştırma sadedinde kitabi dayanak olarak referans verilen el-Cüreysi merhumun telifinde ilgili ifadelerden iki sahife evvelinde önemli bir müellif olan Mar‘aşî (ö: 1150/1732) merhumun kitabından aktararak³³ yer verdiği şu tespitler³⁴ ise bu referansı daha da tartışmalı hale getirebilecek bir içeriğe sahiptir. İlgili ifade aynen şu şekildedir:

الإدغام بغنة :

والثاني الإدغام بغنة عند ميم مثلها وجوبا سواء كانت الأولى مقلوبة من النون الساكنة أو التنوين نحو من ماء مهين وقد سبق بيانه ، أو أصلية نحو خلق لكم ما في الأرض وأم من أسس ويطلق ذلك في كل ميم مشددة نحو قوله دمر ويعمر ويلزم أن يأتي بكمال التشديد وإظهار الغنة في ذلك لأن الغنة عندهم للمدغم فيه فلا فرق عندهم بين ممن وأم من اهـ . مرعشي .

Takdir edileceği üzere bu ifadelerle; ister ayrı ayrı kelimelerde olsun isterse tek kelimedede lafzen ya da lügaten müşedded bir mim olsun aralarında hiçbir fark gözetilmeksizin ilgili harflerin idğamı konu edilmektedir.

³³ İlgili tespitlerin Maraşi merhumun telifindeki yeri ve konuyu idğam kavramı bağlamında ele alışı için bkz. Saçaklızade Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar‘aşî, Cühdü'l-Mukill, thk.: Salim Kadduri'l-Hamed, Daru Ammar, Umman 2008, s. 206.

³⁴ İlgili ifadeler için bkz. Nasr el-Cüreysi, Nihayetü'l-Kavli'l-Müfid fi 'İlmi't-Tecvid, s.169.

d- Sayın Ramazan Pakdil üstadımızın müstakil olarak konu bağlamında ileri sürdükleri bir diğer kitabi delili teşkil eden *er-Ravda*'da yer verilen ifadeler ise şu şekildedir:

واعلم أن الإدغام لا يحدث إلا في كلمتين، أي لا يحدث في كلمة واحدة أبداً، واعلم أيضاً أن النون الساكنة لا تأتي في كلمة واحدة وبعدها حرف من حروف كلمة (يومن) إلا في أربع كلمات فقط في القرآن الكريم

Bu tespitler; aşağıda yer verdiğimiz başlangıç ifadelerinden de anlaşılacağı üzere İmam Cezeri'nin izhar, idğam bila ğunne, idğam maa'l-ğunne ve dahi izhar-ı kelime-i vahde konularına temas ettiği iki beytinin³⁵ şerhi sadedinde yer verilen izahattır.³⁶

في هذين البيتين يوضح الناظم حكيمين: الإظهار والإدغام، قوله:

Hocamızın referans olarak verdikleri “idğam asla tek kelimedede meydana gelmez” mealindeki kısım, konunun bütünlüğü içinde bakılırsa idğam maal-ğunnenin anlatıldığı bölümün içinde yer almaktadır. Eğer ibare konu bütünlüğü içinde ele alınırsa cümleden mutlak anlamda idğamın kastedilmiş olmasının yanı sıra idğam maa'l ğunnenin maksûd olduğunu düşünmek de mümkün görünmektedir. Çünkü ilgili ifadenin hemen akabinde nun-i sakinenin يمسو harflerinden biriyle birlikte tek kelimedede gelmesi durumunda aslâ idğam edilemeyeceği, aksi durumun söz konusu olduğu Kur'an'da ki dört kelimenin ise izhar ile okunmasının gereği vurgulanmaktadır. İlgili ifadeler³⁷ konu bütünlüğü içinde şu şekildedir:

والثاني: هو الإدغام الناقص، وهو الإدغام بغنة، ويكون مع حروف كلمة (يومن) (٣) (ويتضح ذلك من قوله: وأدغمن بغنة في يومن).

واعلم أن الإدغام لا يحدث إلا في كلمتين، أي لا يحدث في كلمة واحدة أبداً، واعلم أيضاً أن النون الساكنة لا تأتي في كلمة واحدة وبعدها حرف من حروف كلمة (يومن) إلا في أربع كلمات فقط في القرآن الكريم

³⁵ Beyitler şu şekildedir:

فَعِنْدَ حَرْفِ الْخَلْقِ أَطْهَرُ وَأَدْغَمٌ ... فِي اللَّامِ وَالرَّاءِ لَا بَغْنَةَ لَزِمَ
وَأَدْغَمُنْ بَغْنَةَ فِي يَوْمِنْ ... إِلَّا بِكَلِمَةٍ كَذُنْبًا عَنُونَا

³⁶ Bu izahat için bkz. Abdü'l-Mün'im el-Abd, *er-Ravdatü'n-Nediyyetü Şerhu Metni'l-Cezeriyye*, s. 77-78.

³⁷ Bkz. Abdü'l-Mün'im el-Abd, *er-Ravdatü'n-Nediyyetü Şerhu Metni'l-Cezeriyye*, s. 77-78.

وهي (دُنْيَا - صِنْوَان - قِنْوَان - بُنْيَان) ويجب الإظهار في هذه الكلمات الأربعة، وأشار إلى ذلك بقوله: (إلا بكلمة كدنيا عنونوا).

Bizi bu şekilde düşünmeye, ibareyi bu şekilde anlamaya iten bir diğer sebep te; müellifin aynı cümle kalıbını bir önceki izhar bahsinde de benzer bir vurguyla kullanmış olmasıdır. İlgili ibare³⁸ şu şekildedir:

ومن أمثلة الإظهار مع التنوين (ولا يحدث إلا في كلمتين لأن التنوين لا يكون إلا في آخر الكلمة) مثل: [عذابٌ أليمٌ - سلامٌ هي -

3- İdğâm Şemsiyye ve İzhâr-ı Kameriyye Terimleri Yerine, Lâm-ı Tarifin İdğâmı ve Lâm-ı Tarifin İzhârı İstılahlarının Kullanılması

Bu teklif de; ilgili kavramların eskilerine nazaran pratik yarar ve anlatılabilirlik açısından daha kolay ve anlaşılabilir oldukları gerekçesiyle Sayın Fatih Çollak Hocamız tarafından gündeme getirilen bir öneridir.³⁹ Gerçekten de ilgili ıstılahlar, diğerlerine nazaran daha anlaşılabilir gözükmetedirler. Keza lââmı tarife vurgu yapması açısından özellikle ilgili idğâm formunun (idğâm-ı şemsiyye formunun) idğâm-ı misleyne karıştırılma gibi sürekli karşılaşılan bir sorunun çözümü bağlamında da kısmen katkı sağlayabilecek bir teklif olarak değerlendirilebilir.

Ne var ki ilgili tanımlamalardan “lam-ı tarifin idğâmı” ıstılahının “idğâm şemsiyye maal ğunne, idğâm şemsiyye bila ğunne” şeklindeki eski kavram üzerinden yapılabilen ve farklı telaffuz hükümlerini de ima eden ayırımı nasıl sağlayacağı hususu muallak görünmektedir.

İstılah düzeyinde tespit olunan bu farklılıklardan sonra tasnifimize uygun olarak bazı tecvid kaidelerinin tanım ve bu tanım kapsamına giren farklı formların/oluşum biçimlerinin tasnif biçimlerine dair farklılıklara geçebiliriz.

II. İlgili Tecvid Kaidelerinin Tanım ve Bu Tanım Kapsamına Giren Farklı Formlarının/Oluşum Biçimlerinin Tasnif Biçimlerine Dair Farklılıklar

³⁸ İbare için bkz. Abdü'l-Mün'im el-Abd, er-Ravdatü'n-Nediyyetü Şerhu Metni'l-Cezeriyye, s. 77.

³⁹ Bu teklif ve gerekçeleri için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=rBb3ss20qXk>

1- el-İklâb'a dair farklılıklar

Ele aldığımız üç telaffuz biçiminden el-İklâb'ın tek bir formu olduğu için olsa gerek söz konusu kavram bağlamında tanım ve tasnif düzeyinde bir farklılık tespit edilememiştir.

2- el-İhfâ bağlamında müşahede olunan tanım ve tasnif farklılıkları

Diğer iki kavramamızdan el-İhfâ'ya dair tanım düzeyinde maalesef özellikle Türkçe yazılmış tecvid literatüründe yanlış bir algıya sebebiyet veren bir tanımlama ve bu tanımlama temelinde şekillenen bir tasnif karmaşası söz konusudur. Daha önce yaptığımız bir çalışmada da bütün sebep ve sonuçları ile ortaya koymaya çalıştığımız bu problemlili durumun temelde ilgili telaffuz biçiminin “nûn-i sâkine ve tenvîn'in hükümleri” üst başlığıyla sınırlandırılması sonucu tezahür eden kadim bir tasnif problemi kaynaklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu problemi burada enine boyuna tartışmak tebliğin sınırlarını bir hayli zorlayacağından ilgili detayı bahsedilen makaleye⁴⁰ havale ederek ulaştığımız su sonuç ve teklifleri hâzirunun müzakaresine arz etmek yerinde olacaktır:

el-İhfâ'ya dair tanım düzeyinde maalesef özellikle Türkçe yazılmış tecvid literatüründe yanlış bir algıya sebebiyet veren, aslında tanım olmadığı halde tanım yerine geçmiş kalıp bir ifade vardır. “Tenvîn ve sakin nûndan sonra şu 15 ihfâ harfinden birisi gelirse ihfâ olur.”⁴¹ Halbuki bu durumda ihfâ ile telaffuz edilmesi gereken bir dil ihfâsı/el-ihfâu'l-lisâni oluşumu meydana gelir. Yani el-İhfâ sadece nûn-i sâkine ile kayıtlanamayacak arızı bir sıfattır, belli durumlarda varlık kazanan bir ses keyfiyettir, Arapça'ya dolayısıyla Kur'an tilâvetine özgü bir telaffuz biçimidir. Tıpkı el-İdgâm, el-İzhâr, el-Kalkale, el-İklâb vb. gibi. Belli durumdaki nûn-i sâkine ise bu özel telaffuz ile telaffuz edilmesi gereken formlardan sadece bir tanesinin asli unsurudur. Ve bu formdaki ihfâ telaffuzunda dilin şekli birebir belirleyici olduğu için süreç içerisinde literatür zaten bu formun öz tanımını “el-İhfâu'l-Lisâni” şeklinde tespit etmiş ve kullanagelmiştir. Malum olduğu üzere bu telaffuz biçimiyle telaffuz edilmesi gereken başka formlarda vardır. Ne var ki yine literatürde devam edegelen tanımlama probleminden dolayı el-İhfâ; nûn-i sâkinenin ihfasına hasredilmiş diğer ihfâ ile

⁴⁰ İlgili makale için bkz. Ömer Başkan, “Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? El-İhfâu'l-Lisâni mi?, el-İzhâr mı?, el-İzhâru'l-Lisâni mi?”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çorum 2011, c. 6, sayı: 11, s. 103-134.

⁴¹ Mesela kavramın literatürdeki asıl tanımının hemen akabinde bu problemlili ifadeye de yer veren birkaç örnek kaynak için bkz. Mesela İlahiyat fakültelerimizde yıllardır ders kitabı olarak okutulan ve de kendisinden sonra yazılan benzeri pek çok kitaba temel teşkil eden çok önemli bir eserde dahi; “nûn-i sâkine ve tenvîn'in hükümleri” üst başlığı altında sırası gelince yer verilen el-İhfâ ve teknik tanımının hemen akabinde bahsettiğimiz tanım şu koyu harflerle şu şekilde yer almaktadır: “ **İhfâ, ihfâ harflerinden önce gelen tenvîn veya sâkin nûn'u ızhâr ile idgâm arasında, şeddeden uzak, ğunnenin baki kalmasıyla okumaya denir.**” Bkz. İsmail Karaçam, Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri Mufassal Tecvid, İFAV Yayınları, İstanbul 1996, s. 305.

okunması gereken formlar ise uzun uzadıya nûn-i sakinenin ihfası, “el-ihfâ” olarak anlatıldıktan sonra⁴² “ihfânın çeşitleri” şeklinde yer verilen anlamsız bir başlık altında yeniden dil ihfâsından başlanılarak sıralanmıştır. Durum elân bu şekildedir.

Halbuki ilgili telaffuz biçimleri ilm-i kıraate özgü gözüken harf sistematığı temelinde değil, tecvid literatürüne özgü kavram merkezli bir yaklaşımla ele alınmalıdır.⁴³ Yani konu nûn-i sâkineden bağımsız “el-İhfâ” üst başlığı altında sunulmalı, bu kavramın ifade ettiği telaffuz biçimi tanımlandıktan sonra “el-ihfâ” ile telaffuz edilmesi gereken farklı formların tasnifine vs. geçilmelidir. Aksi takdirde bahsedilen tanım ve tasnif probleminin çözümü mümkün görünmemektedir.

3- el-İdgâm bağlamında müşahede olunan tanım ve tasnif farklılıkları

el-İdgâm kavramına gelince tanım düzeyinde herhangi bir probleme rastlanılmamakla birlikte yine özellikle Türkçe literatürde görülen “İdgâmın Çeşitleri” başlığı altında görülen ve ciddi bir karmaşa arz ettiğini düşündüğümüz tasnif probleminin de hazirûnun müzakeresine arz edilmesi önem arz etmektedir.

Bu karmaşık tasnifin iki sebepten dolayı baş gösterdiği düşünülebilir. Birincisi bir önceki bahiste de gündeme getirilen, temelde ilm-i kıraate has harf merkezli yaklaşımın bir sonucu olarak, aslında “el-İdgâm” üst başlığı altında değerlendirilmesi gereken formlardan bir kısmının, nûn-i sâkine, mîm-i sâkine ve lâm-ı tarif’in hükümleri şeklinde yer alan farklı başlıklar altında dağıtılmak zorunda kalınması. İkincisi ve daha önemli olanı ise idgâm telaffuzunun, bu telaffuza konu olan formları da aşan hususiyetleri haiz bir yönlerinin olması. Şöyle ki; ilgili telaffuz forma göre başka bir ifadeyle idgâm ile telaffuz edilmesi gereken oluşumdaki harflere yani müdgâm ve müdgâmün fihin hususiyetlerine göre idgâm bazen %100 tahakkuk ederken, bazen %100 tahakkuk etmemektedir. Keza kıraat imamlarından özellikle Ebû Amr’dan nakledilen (ö: 154/771) idgâma konu harfler ve idgâmın gerçekleşmesini sağlayan şartlar noktasındaki kıraat farklılıkları da “idgâmın çeşitleri”ne yönelik tasnif çerçevesini genişleten ve dahi zorlaştıran sebepler olarak tespit edilebilir.

⁴² Mesela bkz. Sayın İsmail Karaçam üstadımız “Tenvin ve Sakin Nûnun Hükümleri” üst başlığı altında 4. Sırada saydığı el-İhfâ telaffuzunu, ıstılâhî tanımını vererek tanımladıktan sonra maalesef biraz önce değindiğimiz ve asıl problemi teşkil eden tarifi vurgular. Akabinde tamamen bu ikinci tarifte bahis konusu edilen nûn-i sakinenin ihfası olarak özelleştirdiği ihfânın şartları, harfleri, temel nitelikleri, sebebi, yapılış, yapılırken dikkat edilmesi gereken husuları uzun uzadıya ele aldıktan sonra ihfânın çeşitleri başlığını atar. Ve bu başlık altında buraya kadar uzun uzadıya anlattığı ihfâyâ! Bir çeşit olarak yeniden yer verir. Bu anlatım ve detayları için bkz. Karaçam, Mufassal Tecvîd, s. 305-308, (İhfânın çeşitleri şeklindeki başlık ve içeriği için bkz.) s. 309.

⁴³ Bu tespit ve teklif için bkz. Başkan, “Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? El-İhfâü'l-Lisânî mi?, el-İzhâr mı?, el-İzhâru'l-Lisânî mi?”, s. 129 vd.

Bu geniş çerçeveden olsa gerek özellikle ilahiyat fakültelerinde okutulan ve mevkileri gereği bu detaya yer vermek durumunda olan tecvid eserlerinde genellikle şu şekilde bir dağılım görülmektedir: A- İdgâmın Tarifi B- İdgâmın Rükünleri C- İdgâmın Şartları D- İdgâm Yapmanın Sebebi E- Yapılışı Bakımından İdgamlar F- İdgâmın Kısımları G- İdgâmın Çeşitleri 1- İdgâm-ı Misleyn 2- İdgâm-ı Mütecâniseyn 3- İdgâm-ı Mütেকâribeyn⁴⁴

Görüldüğü üzere bir tasnif karmaşası olmanın ötesinde bu tasnifte olması gereken üç idgâm formu da başka başlıklar altında ele alındığından hiç tasnife yansımamıştır. Meselenin bütüncül bir şekilde kavranılmasına da engel olan bu sorunun da çözümü tecvid literatürünün kavram merkezli bir tasnif sistematığı ile yeniden ele alınmasıdır. Mesela idgâma dair bir tablo marifetiyle de kolaylaştırılacak şöyle bir tasnif biçimi önerilebilir:

EL-İDGÂM

A. Oluşumdaki Harflere/Müdğâm ve Müdğmun Fihin Hangi Harfler Olduğuna Göre İdgâm çeşitleri

B- Telaffuzu İtibariyle idgâmın %100 gerçekleşip gerçekleşmemesi açısından idgâm çeşitleri

C- Kıraat İmamlarının Bakış Açısına Göre İdgâm Çeşitleri

Şeklinde bir ayırma gidilebilir. Bu ayırım sayesinde herhangi bir idgâm formunun aynı anda bu üç açıdan da değerlendirilip çeşidinin buna göre belirlenmesi çok daha kolay ve anlaşılır olması mümkündür. Mesela لمن يقتل ifadesinde oluşumdaki harfler açısından idgâm maal ğunne, %100 gerçekleşip gerçekleşmeme açısından nakıs bir idgâm, kıraat imamlarımızın bakış açısına göre de idgâm-ı sâğîr (küçük idgâm) tanımlaması yapılabilir. Yani burada, Küçük, nakıs bir idgâm maa'l-ğunne oluşumu vardır tespiti çok daha kolay bir şekilde yapılabilir.

Tecvid ilmine konu telaffuz hususiyetlerinin literatürdeki tanım ve tasnif düzeylerindeki tespit edilebilen ve bazen de konunun anlaşılması sadedinde problem arz eden farklı yaklaşımlara işaret edildikten sonra, yine farklı değerlendirmelere konu olan başka bir alt başlığa “İlgili tecvid kaidelerinin tilavetleri esnasında dikkat edilmesi gereken hususlara” dair ihtilaflara geçebiliriz.

III- İlgili Tecvid Kaidelerinin Tatbikleri Esnasında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlara İlişkin Farklılıklar

⁴⁴ Pek çok kitapta aynı karmaşık tasnif olmakla birlikte bu tasnif aynıyla şu eserden alınmıştır: Abdurrahman Çetin, Kur'an Okuma Esasları, Emin Yayınları, Bursa 2009, s. 231-241.

Özellikle Türkçe tecvid kitaplarından aşına olduğumuz, her konu bitiminde son başlık olarak yer verilen ilgili tecvid kaidesinin tatbiki esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar ayrımı, aslında klasik tecvid kitaplarımız dahil bütün külliyatta ısrarla dikkat çekilen önemli ölçüleri içeren bir muhteviyata sahiptir. Ne var ki bu ölçüler ifade edilirken kullanılan kalıplar ve bazen de telaffuz sürelerini konu edinen tespit ve ifadeler bağlamında da farklılıklar söz konusudur. Klasik kaynaklarımız genellikle belli bir şekil ve süre tespiti yapmak yerine ilgili tatbikin asli hususiyetlerinin fem-i muhsinden öğrenilmesi gereğine dikkat çekerken, günümüze yakın ya da günümüzde yazılmış kaynaklar ise ilgili telaffuzun şekli bir takım hususiyetlerine ve telaffuz sürelerine yönelik net bir takım ölçülere yer vermektedirler. Mesela literatürde sıklıkla müşahede edilen “dudak talimi”, “tutma süresi” vb. kavramların bu amaçla istihdam edilen kavramlar oldukları söylenebilir. Kanatimizce bu ölçülerin özellikle çağdaş kitabiyatta zikredilmesinin sebebi ise, hocadan ziyade daha çok ders kitabına, yazılı kaynaklara dayalı bir öğretimin giderek hakim olduğu modern dönemde, bu anlamda beliren ihtiyaca cevap verebilme kaygısıdır. Ne var ki bu alanda da çoğu zaman nüans düzeyinde kalsalar da ihtilafa medar olan bir takım farklılıklar söz konusudur.

Özellikle ülkemizde daha çok dikkat çeken ve son zamanlarda tartışma konusu da olmaya başlayan farklılık, ilgili telaffuzları tatbik ederken dudakların şekline dair olanıdır.

Her dilin telaffuzunda olduğu gibi Araçada da telaffuzun esnasındaki dudak şekline dahi sirayet eden bir takım fonetik farklılıklar tabii bir durumdur. İlgili şekil tam anlamıyla sağlanamadıkça çoğu zaman ilgili ses te tam anlamıyla telaffuza yansımaz. Mesela Arapçaya özgü “vâv” ve “ötre harekenin” sesi bu duruma açık örneklik teşkil eden iki sestir. Mesela klasik kaynaklarımızda bu ses çıkartılırken dudak şekline açık bir atıf yoktur belki ama ötre sesinin vâv sesini temele alan bir ses doğrultusu olduğuna dair izah hemen hemen bütün kitaplarımızda mevcuttur. Mesela üstün ya da esre ses doğrultusunun telaffuzu esnasında dudakların yeterince açılması gereği, tefhim ile okunması gereken harflerde bu açıklığın daha da artırılması yönündeki uyarılar eskiden beri literatürümüzde mevcut uyarılardır. Keza kalkale ile okunması gereken bir harfin makablihindeki hareke doğrultusunda telaffuz edilmesi gereği, yine med harlerinin başka bir ifade ile uzatma seslerinin makablihindeki harfin sesine göre kalınsa kalın ince ise ince bir sesle icrâ edilmesi yönündeki uyarılar hep bu fonetik hususiyetlere dair uyarılardır. Bu açıdan gerek yalın halde bir harfi harekeli olarak telaffuz ederken gerek se yanyana geldikleri durumlarda teşkil ettikleri bir tecvid oluşumunun bir unsuru olarak telaffuz ederken dudak talimi tutma süresi gibi gerçekte tabii/doğal olan bir takım telaffuz hususiyetlerini olamayacağını düşünmek her dilin kendine özgü telaffuz

karakterini inkar etmektir. Binaenaleyh bir takım farklılıklara konu olsa da bu yöndeki net ölçülerin literatürde yer alması bir gereklilik olarak kaydedilmelidir.

Bu kaygılardan hareketle olsa gerek ülkemizde dudak talimi kaidelerini ilk defa madde madde zikreden, Ali Rıza Sağman üstadımız olarak görünmektedir. Sonraki önemli eserler de konuyu daha sistematik bir surette ele almışlar, bunun neticesinde ilgili kaideler tilâvet düzeyine de belli oranda yansıyan bir boyut kazanmışlardır. Abdurrahman Gürses üstadımızın konu bağlamında genelde sessiz kalmayı tercih ettiğini duymamıza rağmen, bir televizyon programında dinlediğim Mikdât Temiztürk Hocamızın anlatımında Hocaları Merhum kesik Bacak İsmail Efendi nâm, İsmail Bayrı Hocaefendi'nin (ö: 1972) gözü görmediği için elindeki büyüteçle de olsa öğrencilerinin talimi esnasında dudak talimine dikkat ettiklerini dinlemiştim. Yani bazı üstadların şifahi düzeyde de bu hususlara riayet ettikleri ve öğrencilerine bu şekilde talim ettirdikleri de söz konusudur.

Buna göre bütün idğâm oluşumlarında dudaklar müdğamun fih'in yani oluşumdaki ikinci harfin harekesine göre, harekenin ihfası hariç her iki ihfâ çeşidinde ve iklap ta ise dudaklar oluşumdaki birinci harfe göre şekil almalıdır. Tabi ihfâ ve iklab oluşumlarında birinci harf sakın olduğu için yine "sakın harflerde dudaklar makablihînin harekesine göre şekil almalıdır" kaidesi gereği bir önceki harfin harekesine göre şekil almalıdır. Ancak nu dudak şekillerinin çoğu arap okuyucunun tilavetinde izlenemediği, bu anlamda arapların bir sistematik içermemekle birlikte genellikle bu kaidelerin tersine bir tatbiki icra ettikleri vakıadır. Bu açıdan bizm tespit edebildiğimiz kadarıyla klasik kaynaklarımızda da çok belirgin olmasa da bazı tespit ve uyarıların yer aldığı daha derin incelemelerle varsa dudak talimine temel teşkil edebilecek verilerin tespit edilmesi gerekmektedir. Konu bağlamındaki ihtilafların en azından belli bir tartışma çerçevesine oturtulabilmesi buna bağlıdır.

Tutma süresi kavramı bağlamındaki tespitler düzeyindeki farklılıklar ise daha derece farkı gibi görünmektedir. İlgili eserler incelendiğinde genellikle ğunne ile birlikte icrâ edilemsi gereken tecvid oluşumları sadedinde gündeme getirilen tutma süresinin içeriği şu ifadelerle doldurulmaktadır: 1.5 elif miktarı, 1.5 harf miktarı, bir eliften çok iki eliften az, bir buçuk hareke miktarı vs.

Tutma süresi bütünüyle ğunne ile birlikte icrâ olunması gereken tecvid oluşumlarına has bir kavramdır. Dolayısıyla ğunnenin işin içinde olmadığı hiçbir tecvid kaidesinde tutma süresinden bahsedilmemelidir. Başka bir ifadeyle tutma süresi, telaffuza yansması gereken ğunne sesinin telaffuz esnasında hayşûmdan burun dışına çıkması için gereken süreyi ifade eden bir kavram olarak tanımlanmalıdır.

Süre cinsinden karşılığı ise klasik kaynaklarımızda da tasrih edilen bazı temel telaffuz sürelerine kıyasla netleştirilebilir. Bahsettiğimiz temel süre “bir elif miktarı” olarak ifadesini bulan tabii med ölçüsüdür. Mesela el-Mukaddime'nin en önemli şerhlerinden biri belki de birincisi olan *el-Minahu'l-Fikriyye*'de bu ölçü şu şekilde tasrih edilmektedir: Fer'i medlerin tûl, tevessut ve hadr (metinde bu ifade tercih olunmuştur) ölçülerinin tartışıldığı uzunca bir bahisin akabinde “Bil ki, (med harfi olan) elif, iki fethadan; (med harfi olan) vâv iki dammeden; (med harfi olan) yâ ise iki kesreden mürekkeptir...⁴⁵

-İmdi bu temel ölçüden hareketle⁴⁶ şu sonuçları çıkarsamak mümkündür: Bir defa telaffuz süresi ya hareke ya da elif sesi üzerinden ifade edilmelidir. Harf kavramı yalın halde bir harfin herhangi bir süreye tekabül eden bir sesi olamayacağı için çok isabetli görünmemektedir.

-Eğer bir eliflik uzatma süresi iki fethayı okuyacak kadar geçen zamana denk ise o zaman yalın bir hareke 0.5 yani yarım eliflik bir ses olarak ta ifade edilebilir.

-Ğunne tıpkı uzatma sesi/med gibi Arapçaya özgü, lazîmi sıfatı olduğu mîm ve nûn harflerinin belli durumlardaki telaffuzlarında varlık kazanan belli bir küllî mahreci olan özel bir sestir.

-Bir hareke sesine kıyasla ğunnenin de hayşûmdan muhataba ulaşabilmesi yani telaffuza yansıtılabilmesi için yarım eliflik ya da bir hareke okuyacak kadar geçen süreye ihtiyacı tespit edilebilir. Ayrıca her okuyucu ğunne telaffuzun da burun yoluyla dışarıya yansımaları için belli bir süreyi gerektirdiğini bizzat tatbik ederek fark edebilir.

Bütün bunlardan hareketle tutma süresinin ilgili oluşumdaki harflerin hareketleri doğrultusunda telaffuz edilmelerini sağlayacak süreye ilaveten bu telaffuza yansımaları gereken ğunne için de gereken sürenin toplamına denk gelmesi gibi bir sonuç çıkarmak mümkündür. Buna göre de ğunneli bütün idğâm oluşumlarında, mîm-i sakinenin ihfâsında ve iklâbda oluşumdaki her iki harf te telaffuza dahil olduğundan tutma süresi üç hareke, ya da bir buçuk elif miktarı, dil ihfasında ise oluşumdaki ikinci harf telaffuz adahil olmadığından iki hareke ya da bir elif miktarı gibi net bir ölçü takdir etmek olasıdır. Ayrıca yalın bir hareketin telaffuzu

⁴⁵ Bu net ölçü veren ifadeler ve devam eden tespitler için bkz. Molla Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Minahu'l-Fikriyye Şerhu'l-Mukaddime'ti'l-Ceziriyye*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2006, s.115.

⁴⁶ Arap Üstâdlardan Eymen Rüşdî Süveyd ilgili telaffuzların sürelerine dair klasik hiçbir kaynakta bir tasrih yapılmadığı için net bir süre vermenin doğru olmadığını, okuyuş hızına göre ve üstâddan öğrenildiği üzere bir uygulamanın tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu tespit için bkz. Eymen Rüşdî Süveyd, *Tecvid Dersleri*, <https://www.youtube.com/watch?v=jAqcpVk95zg> (5. dakikadan itibaren)

aşağı yukarı bir saniyeye denk geldiğinden ilgili sürelerin saniye cinsinden de ifade etdebilmek imkan dahilindedir.

Buraya kadar ele alınan ve sadece belli bir kesimin ilgisi dahilinde olması muhtemel teorik düzeye münhasır bu farklılıklardan sonra sahayla belli düzeyde ilgilenen hemen herkesin vakıf olduğunu düşündüğümüz şifâhi düzeyde başgösteren ve uluslararası bir boyuttan arzedilen şifâhî düzeydeki ihtilaflara geçebiliriz.

B- ŞİFAHÎ DÜZEYDEKİ FARKLILIKLAR

Daha önce de ifade olunduğu üzere teorik düzeyde öne çıkan ittifak kaydına/vurgusuna rağmen günümüzde müslümanların yaşadıkları farklı coğrafyalarda ilm-i tecvîdin konusu olan bazı telaffuz biçimlerinin tatbikinde belirgin farklılıkların olduğu bir vakıadır. Bu farklılıkların en belirgin olanlarından ikisi ise bizim konumuzla alakalı olduklarından bu tebliğde ele alınmak durumundadır.

Bu farklılıkların ilki; özellikle bazı Arap Kâri'lerin tilavetlerinde net olarak müşahade olunan el-İklâb ve el-İhfâu'ş-Şefevî'lerin dudakları tam kapatmaksızın / hafif açmak suretiyle, sanki dil ihfasını telaffuz eder gibi, çoğunluğu hayşumdan gelen ğunne sesiyle birlikte telaffuz etmek şeklindeki telaffuzdur.

İkincisi ise; dil ucunu nun-i sakineden sonraki harfin mahrecine doğru hareket ettirerek adeta nûn-i sâkinenin mahrecini ilgili harfin mahrecine doğru naklederek ya da bazı dil ihfâsı oluşumlarında nun-i sakineyi telaffuz ederken dil ucunu ağız içine doğru geri çekmek, bazılarında da dil ucunu nûn-i sakinenin mahrecine yapıştırmak suretiyle icra edilen telaffuz şekli olarak tespit olunabilir.

Dolayısıyla tebliğin bundan sonraki kısmında, bu farklılıklar varsa kitâbî delilleri de dikkate alınarak ele alınacaktır.

Nakıs idğâm maal ğunne formlarının ğunnesiz bir idğâmla telaffuzunu öngören tilavet biçimi, kıraat farklılıklarıyla sabit olduğundan bunun dışında da idğâma dair belirgin bir tatbik farklılığı tespit olunamadığından bu bahiste idğâm telaffuzu dikkate alınmamıştır. Dolayısıyla diğer iki kavram iklâb ve ihfâ telaffuzlarındaki artık bir vakıa halini almış farklılıklara geçebiliriz. Ancak telaffuz düzeyindeki aynîlik sebebiyle el-İklâb ve el-İhfâu'ş-Şefevî bir bahiste dil ihfasına dair olanlar ise ayrı bir bahiste ele alınacaktır.

I- el-İklâb ve el-İhfâu'ş-Şefevî Telaffuz Bağlamında Tespit Olunan Farklılıklar

Bu konuya dair daha önce yaptığımız bir çalışma olduğundan⁴⁷ o çalışma da henüz yayınlanmadığından konunun müzakereye temel teşkil edeceği düşünülen kısımları bahsedilen aynen aktarılacaktır.

1- Meselenin Şifahi Boyutu

Farklı tatbika konu olan mevzubahis telaffuz biçimleri ön planda tutulmak kaydıyla, etkili Kur'ân tilavetleriyle beldelerinde takdire şayan oldukları kadar bütün müslümanların beğenisini ve takdirlerini celbedebilmiş mümtaz ehl-i edâdan seçilen bir kısmının; Yâsîn, Âdiyât, Hümeze ve Fîl Sureleri tilavetleri dinlenmek suretiyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu meyanda sırasıyla Muhammed Ali el-Husarî (ö:1980), Muhammed Sıddık el-Minşâvî (ö. 1969), Mustafa İsmâîl (ö. 1978), Abdu'l-Basît Abdu's-Samed (ö. 1988), İsmâîl Biçer (ö. 1998), Muhammed Reşâd eş-Şerîf, İbrahîm el-Ahdar, Abdurrahman es-Sudeys, Sa'd el-Ğâmidî, Ali el-Huzeyfî, Abdullah b. Ali Basfar, Mâhir el-Muaygılı'nın kayıtları dinlenmiştir.⁴⁸ Bu dinlemeler esnasında özellikle el-iklâb ve mîm-i sâkinenin ihfâsının tatbikinde kıyâsi bir temele oturtulması mümkün görünmeyen belirgin farklılıkların, nûn-i sâkinenin ihfası ve kalkale harfleri başta olmak üzere sakin harflerdeki dudak talimi açısından da bir takım “derece farklılıklarının” olduğu müşâhede edilmiştir. Bu safhada tespit edilen farklılıklar konu açısından hayli dikkat çekici değerlendirmeleri sebebiyle Eymen Rüşdî Suveyd'in internet erişimine açık tecvid derslerinden⁴⁹ de hem teorik hem de uygulama açısından yeniden tahkik edilmiştir.

Buna göre aşağıdaki şu genel tespitlere ulaşılmıştır:

- a. Tilavetleri dinlenen on üç ehl-i edâdan bir kısmı; gerek iklâbta gerekse mîm-i sâkinenin ihfasında, tıpkı nûn-i sâkinenin ihfasında olduğu üzere dudakları hissedilecek derecede açarak;
- b. Bir kısmı, mîm-i sâkinenin ihfasında dudaklar ya tamamen kapalı ya da çok hafif açık, iklâbta ise hissedilir şekilde açık olarak;
- c. Bazısı hem iklâbta hem de mîm-i sâkinenin ihfasında dudaklar ya tamamen kapalı ya da çok hafif açık olmak suretiyle;

⁴⁷ Ömer Başkan, “Bazı Tecvid Kaidelerinin Tatbikindeki Farklılıklar Üzerine Bir Değerlendirme”, (Henüz Basılmamış Tebliğ) *Tarihten Günümüze Uluslararası Kıraat Sempozyumu*, DİB. Yayınları, Ankara 2004 s. 399-425. (Çalışmanın künyesi şu sıralarda yayına hazır hale getirilmiş PDF. Nüshaya göre verilmiştir.)

⁴⁸ İlgili kayıtlar için bk. <http://ar.assabile.com/>

⁴⁹ İlgili derslerin internet kayıtları için bk. <http://www.youtube.com/watch?v=jAqcpVk95zg&feature=related;>
<http://www.youtube.com/watch?v=Pk8xJYAMOno&feature=related> (7. dakikadan itibaren)

d. Üç kâri de ilgili yerleri; kıyâsî olarak izah edebilecek standart bir telaffuz biçimiyle, yani hem iklâbta hem de mîm-i sâkinenin ihfasında dudakları tamamen kapalı şekilde telaffuz etmektedirler. Bu okuyucular ise merhum İsmail Biçer, Muhammed Reşâd eş-Şerîf ve Eymen Rüşdî Suveyd'dir.

e. Asıl vurgulanması gereken tespit ise, özellikle 1. ve 2. maddede zikredilen telaffuz biçimlerinin hiçbir kıyasi temele oturtulmayacak kadar dağınık bir yapı arz etmesi hususudur. Öyle ki aynı bölgeye mensup farklı okuyucuların birbirlerinden farklı telaffuzları bir yana, aynı okuyucu dahi bir iklâb ya da bir mîm-i sakine oluşumunu dudakları kapalı konumda telaffuz ederken bir diğerini dudakları ya belirgin şekilde açık ya da çok hafif şekilde açık biçimde tatbîke yansıtabilmektedir.

Binaenaleyh bu genel tespitler temelinde mevzubahis tatbik farklılıklarını, başka bir çalışmanın tespit ettiği üzere siyasî ve psikolojik dürtülerin yön biçtiği mahalli bir okuyuş⁵⁰ sorunu sınırında değerlendirebilmek mümkün görünmemektedir. Nitekim bahse konu edilen ehl-i edânın; beşi Mısır diyarının meşhur kâriyelerinden, altısı ise Mescid-i Haram, Mescidi'n-Nebî, Mescid-i Mansûr imamlarındandır. Tam bu noktada gündeme taşıyacağımız Dr. Eymen Ruşdî Suveyd'in mîm-i sâkinenin hükümlerine ilişkin dersinde, ilgili farklılıklara ve bu farklılıkların kaynağına ilişkin şu değerlendirmeleri konuyu mahalli bir okuyuş sorununun çok ötesine taşıyacak niteliktedir:

Mim-i sâkinenin ihfasının nasıl telaffuz edilmesi gerektiğine dair yaklaşık son 40 yıldır veya biraz daha fazla süredir bir tartışma cereyan etmektedir. Bu tartışmanın sebebi ise Mısır'da oldukça meşhur bir Şeyhü'l-Kurrâ'nın (Israrla ilgili üstâdın ismi verilmemektedir.) nûn-i sâkinenin ihfasının hükmünü/telaffuz biçimini mim-i sâkinenin ihfasına kıyas ederek ve de hiçbir üstattan telakki yoluyla almaksızın mim-i sâkinenin ihfasında da dudakların açık olması gerektiği yönündeki ictihadıdır... Şeyh zamanla bu ictihadını neşretmiş, öğrencilerini icbar etmiş, dolayısıyla bu telaffuz tarzı özellikle Husârî, Mustafa İsmail, Minşavî, Abdu's-Samed vb. gibi televizyon ve radyolarda Kur'ân okuyan meşhur kariler marifetiyle yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca Şeyh'in uzun ömründe yetiştirdiği pek çok Kur'ân üstadı aracılığıyla da bu telaffuz biçimi diğer körfez ülkeleri gibi Suûdi Arabistan'da da şöhret bulmuştur. Ben yirmi yıldır bu meseleyi derinlemesine araştırdım. Belli bir süre Şeyh'in ön gördüğü tarzın doğruluğuna inandığımdan uzun yıllar bu tarzda okudum ve okuttum. Ancak yaptığım uzun ilmî tetkikler ve soruşturmalar neticesinde ulaştığım kesin sonuç şudur ki; Şeyh'in öngördüğü bu telaffuz biçimi hiçbir senedi olmayan muhdes bir okuyuştur. Bu meyanda Trablus/Lübnan Şeyhu'l-Kurrâsı Şeyh

⁵⁰ İlgili tanım ve değerlendirme için bk. Koç, "Kur'an Kıraatinde Türklere Özgü Mahalli Okuyuş Sorunu", s. 84 vd.

Selahattin Kebbâra'nın bizzat bana anlattığına göre meselenin özü şudur: "1950 li yıllarda kıraât-i sebâ eğitimini almak üzere Mısır'a gittiğimde bu meseleyi ihdâs eden Şeyh'ten eğitim aldım. O yıllarda Şeyh'in kendisi de dahil olmak üzere Mısır kâripleri, bâ harfinden önce gelen gerek mîm-i sâkine-i asliyi gerekse mîm-i sâkine-i münkalibeyi dudakları kapalı olarak telaffuz etmekteydiler. Sonra ben icazetimi aldım, geriye döndüm. 15-17 yıl sonra kalan üç kıraati de talim fırsatı doğunca tekrar Mısır'a geldim. Geldiğimde gördüm ki ilgili telaffuz biçimlerini herkes dudakları açık bir tarzda okuyor." Bundan da anlaşıldığı üzere son sözü söylemek gerekirse; bu mesele 20 senelik bir süreçte taraftarlarınca yaygınlaştırılmış ve tek bir şahıstan başka kaynağı olmayan muhdes bir telaffuz biçimidir.⁵¹

Görüldüğü üzere günümüzün meşhur ehl-i edasından seçilmiş isimlerin tilavetleri üzerinden yürüttüğümüz analizin sonuçları, meseleye ilişkin net bir sınır belirlemeye imkan tanımayacak kadar çeşitli ve de dağınık bir görünüm arz etmektedir. Binaenaleyh bu aşamada meselenin kitabî düzeydeki ele alınış biçimine yönelmek elzem görünmektedir.

2- Meselenin Kitabî Boyutu

Meselenin kitâbî boyutu ilm-i tecvîdin ilimleşme süreci de⁵² göz önüne alınarak mümkün olduğunca kendi döneminde ve sonrasında bu ilme yön biçen klasik ve de modern kaynakların meseleye yaklaşımlarıyla sınırlı tutulacaktır. Bu açıdan bakıldığında sonradan terimleşerek tecvîd ilmine mâl olmuş eda hususiyetleri, son tahlilde telaffuz şartları ve biçimleri ile Arap Dili'nin telaffuz/fonetik özelliklerine (Luhûnu'l-Arab'a) içkin seslendirme biçimlerini ifade etmektedir. Nitekim dilbilim açısından Arap dilinin fonetik hususiyetleri de dâhil temel özelliklerini ele alan ilk kaynak eserlerden biri, Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyh'in (ö.180/796) *el-Kitâb*'ıdır. Eserde müstakil olarak bu telaffuz biçimlerinin yanı sıra, tilâvet keyfiyetinin en temel düzeyi olan harflerin mahreç ve sıfat özelliklerine de detayıyla yer verilmiş olması, konu bağlamında önemli bir hareket noktası sağlayacak bir hususiyettir. Sîbeveyh'in de yer verdiği üzere bu telaffuz biçimlerinin dilin fonetiği düzeyinde bir mevkiye sahip olmaları, bu mefhumların Kur'ân inmeden önce de en azından telaffuz düzeyinde bilindiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla iklâb ve mim-i sâkinenin farklı telaffuzları meselesinin tahkikinde ele alınması gereken ilk eser, Sibeyh'in *el-Kitâb*'ı olarak belirlenebilir.

⁵¹ İlgili anlatım için bk. <http://www.youtube.com/watch?v=jAqcpVk95zg&feature=related> (29-37. dakikalar arası) (İlgili ifadeler özetlenerek aktarılmıştır.)

⁵² İlgili sürecin bir analizi ve tasnifi için bk. Başkan, "Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? el-İhfâu'l-Lisânî mi?, el-İzhâr mı? el-İzhâru'l-Lisânî mi?", s. 105 vd.

Arapçaya özgü telaffuz biçimlerine “Bâbu’l- İdğam” başlığı altında yer veren Sîbeveyh, hemen ana başlık altında serdettiği açıklama cümlesi ile bu bapta; harfleri, mahreç ve sıfat özellikleriyle ele aldığını belirtir.⁵³

Sonraki literatürde iklâb⁵⁴ terimiyle yer verilen telaffuz biçimine nûnun idğamı bağlamında yer veren Sîbeveyh, konuya ilişkin şu değerlendirmeyi serdedir:

Nûn, bê ile birlikte mîme kalb olunur. Çünkü kalb, nûnun kendisinde mu‘tel olduğu bir mevzide gerçekleşir. Eğer bê de mîmin çıktığı mevziden çıkan bir harf olsa idi Araplar, tıpkı kendisinden sonra râ harfi geldiğinde yakınlığından dolayı nûnu râya idğam ettikleri gibi nûnu bêye de da idğam etmek isterlerdi... Fakat mahreç uzaklığı ve bînin ğunne sıfatına sahip olmaması sebebiyle nûnu bêye idğam etmediler. Aksine bêyi nûna en çok benzeyen mîme ibdâl ederek telaffuz ettiler. Dolayısıyla onlar “men bike” demek istediklerinde “membike” şeklinde söylerler. Aynı şekilde “şenbêü”, “anberan” demek istediklerinde “şembêü”, “amberun” diye telaffuz ederler.⁵⁵

Görüldüğü üzere Sîbeveyh’in meseleyi ele almış biçiminin, telaffuzdaki dudakların şekline yer vermeyen bir sadelik içermesine karşın bizzat örnekler üzerinden serdettiği okunuşun nasıllığına dair fikir verici ifadeleri dikkatten kaçmamaktadır. Dahası metinde ilgili telaffuz biçimini tanımlama babında ابدلوا ifadesinin seçilmiş olmasının -ileri bir analiz addedilmezse şayet- nûnun kâmilten mîme dönüştürülmesini ön gören bir tavsif niteliği taşıdığı söylenebilir.

Eserde mimi sâkinenin ihfası konusunda da sonraki tecvid literatürüne nazaran oldukça sade ve yüzeysel atıflar söz konusudur. Bu atıflardan birinin yer aldığı cümlelerde Sîbeveyh’in kendilerinden sonra bê harfi gelen mîm-i sakine ve nûn-i sakineyi birlikte değerlendirmiş olması ilgi çekicidir. İlgili ifadeler şu şekildedir:

Mîm bêye idğam edilmez. Meselâ, senin şu ifadeyi söylemende olduğu üzere: “Ekrim bihi” Çünkü Araplar “anbar” ve “ve men bedâ zelik” ifadelerinin telaffuzlarında da olduğu üzere nûnu mîme kalbederler.⁵⁶

Binaenaleyh Sibeveyh’in *el-Kitâb*’ındaki değerlendirmelerinden telaffuz biçimine dair her ne kadar işârî bir takım atıflar çıkarılabilirse de meselenin bizim tartıştığımız yönüne ışık tutabilecek açık bir tanımlamaya ulaşmak zor görünmektedir.

⁵³ Ebû Bişr Amr b. Osmân, Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mektebetu’l-Hâncî, Kahire 1988, c. IV, s. 431.

⁵⁴ Konu bağlamında değerlendirmelerine atıfta bulunduğumuz Dr. Eymen Ruşdî Suveyd, el-İklâb ifadesinin fasih bir kullanım olmadığını, doğru/fasih olan kullanımın “kalb” olması gerektiğini ifade etmektedir. Bk. <http://www.youtube.com/watch?v=Pk8xJYAMOno&feature=related> (11. dakikadan itibaren)

⁵⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. IV, s. 453.

⁵⁶ Bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. IV, s. 447.

Dolayısıyla meseleye ilişkin araştırmamıza, tecvidin ilimleşme sürecine uygun olarak öncelikle ilm-i kıraate dair seçkin eserlerin, müteakiben tecvide hasr edilmiş teliflerin yaklaşım biçimleriyle devam edilecektir. Nitekim Tecvîd İlmi'nin bağımsız bir alan hüviyeti kazandığı sonraki süreçte ilm-i kıraat ile ilm-i tecvîd arasında umum-husus ayırımına dayalı bir fark belirmişse de,⁵⁷ sonradan tecvîd ilminin konusunu teşkil eden telaffuz biçimlerinin, başlangıçta ilm-i kıraatin içeriğine dâhil olduğu görülmektedir.⁵⁸ Bu sebeple tebliğin konusunu teşkil eden iki telaffuz biçiminin mefhum itibariyle öncelikle ilm-i kıraate ilişkin literatürde yer alması doğal bir durum olarak değerlendirilebilir.⁵⁹

Bu kabulden hareketle klasik kıraat literatürü incelendiğinde konunun, kıraat/edâ (usul) farklılıkları temelinde bir tasnif mantığıyla ele alındığı, bu mantığın da daha çok belli durumlarda farklı edâyaya konu olan harflerin telaffuzları bağlamında şekillendiğini tespit etmek mümkündür. Nitekim bu tespit, sahanın klasiklerinden birçoğunun tasnifi ve içeriği ile de temellendirilebilecek bir hususiyet arz etmektedir. Hatta kıraat farklılıklarına ilişkin kaynaklarca benimsenen temel kategorik ayırım dahi, bu hususun önemli bir delili olarak takdim edilebilir.⁶⁰ Nitekim bu temel tasnife göre *usul farklılıkları*⁶¹ ayırımıyla zikredilen

⁵⁷ Bir çok âlimin tecvîd ilmini kıraat ilminin bir parçası saymalarına ilişkin atıfla birlikte, iki ilmin konularının farklı olması temelinde birbirlerinin kapsamında değerlendirilemeyeceği vurgusu için bk. Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, İFAV Yay., İstanbul 1996, s. 165; Çetin, *Kur'an İlimleri*, s. 268.

⁵⁸ Mesela ilm-i kıraate eserleriyle yön vermiş ilk müelliflerden ed-Dânî, *el-Ahrufu's-Seba* isimli eserinin “Yedi Harf ihtilafının Vecihleri” anabaşlığı altında yer verdiği açıklama cümlesinde “Bu yedi harf ihtilafının hangi şekilde olduğuna gelince, şüphesiz buna dair pek çok vecih söz konusudur.” biçiminde ihtilafalara dair genel bir bilgi verdikten sonra sırayla ihtilaf biçimlerini sayar. Ve bir maddede, “izhâr, idğâm, med, kasr ... gibi harflerin telaffuzunda/lugatlarde tasarrufda bulunmak” ayırımına yer verir. Buradan hareketle, ilk kıraat literatüründe sonradan iltut-tecvîde mal olan kavramlara müstakil bir konu olarak yer verildiğini temellendirmek mümkün görünmektedir. İlgili yer için bk. ed-Dânî, *el-Ahrufu's-Sebat-i li'l-Kur'an*, tahk.: Abdu'l-Müheymin Dahhân, Dâru'l-Minâre, Cidde 1997, s. 33,43. Yine bu bilgiyi teyit bağlamında ilk müstakil tecvîd eserini konu edinen maddesinde yazarın, “Kıraat ilmiyle ilgili daha önceki dönemlere ait kaynaklarda tecvîd konularına da yer verilmişti. Ancak bunlardan farklı olarak Hâkânî bu kaside ile tecvîde dair meseleleri ayrı bir eser içinde toplamayı denemiştir.” şeklindeki adeta süreci özetleyen tasvîrî ifadeleri önemli bir veri niteliği taşımaktadır. İfadeler ve müteakip izah için bk. Çetin, “Hâkânî, Musâ b. Ubeydullah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1997, c. 15, s. 166.

⁵⁹ Benzer bir değerlendirme için bk. Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, Emin Yay., Bursa 2007, s. 83.

⁶⁰ Sözelimi sahanın klasikleri arasında zikredilen, ed-Dânî'nin *et-Teyisir*'inin ilk bölümü *usul farklılıkları* diye tanımlanan harflerin telaffuzuna ilişkin farklılıklara, ikinci bölüm ise *ferşü'l-hurûf* diye bilinen kelime düzeyindeki kıraat farklılıklarına tahsis edilmiştir. İlgili tasnif için bk. Osman b. Saîd ed-Dânî, *et-Teyisir fi'l-Kirâati's-Seb'*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî Beyrut, 1980, s. 20 vd, 72 vd.; Benzer bir tasnif ve içerik için ayrıca bk. İbn Şureyh, el-İşbilî, *el-Kâfi fi'l-Kirâati's-Seb'*, tahk.: Ahmed Mahmud Abdu's-Semi' Şafî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, s. 39 vd., 77 vd.

⁶¹ Kavram ve anlam alanı için bk. İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-Mukriin ve Murşidu't-Tâlibîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1980, s. 57; Ahmet b. Muhammed. b. el-Bennâ Dimyâtî, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kirâati'l-Erbaate Aşer*, neşr.: Şaban Muhammed İsmail, Âlemü'l-Kutub, Beyrut 1987, s.5 vd.; Abdu'l-Fettah el-Kâdî, *el-Vâfi fi Şerhi's-Şatubiyye fi'l-Kirâati's-Seb'*; Mektebetu's-Sevâdî, Cidde 1999, s. 199 vd.; Usul farklılıkları ve ferş'ül-hurûf kavramları bağlamında yapılan tasnif ve içeriklerine ilişkin geniş bilgi için ayrıca bk. Ali Osman Yüksel, “İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibetü'n-Neş'ri ve Özellikleri”, *M.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 7-10, yıl: 1989-1992, İstanbul 1995, s. 276 vd.(4. Dipnot); Mehmet Emin, Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, İlahiyât Yay., Ankara

telaffuz biçimlerinin ıstılâhî düzeni, sonradan hususiyet kazandığını ifade ettiğimiz ilm-i tecvîd'in terim düzeyi ile hemen hemen bütünüyle örtüşmektedir. Bu paralellikte, kıraat literatürünün önemli eserleriyle tecvîd ilmine münhasır kaynak eserlerin aynı müelliflerce kaleme alınmasının önemli bir etken olduğunu ileri sürmek mümkündür. Mesela bu klasiklerin en önemlilerinden biri telakki edilen⁶² *et-Teysîr*'in tasnif biçiminde⁶³ tebliğimizin konusunu teşkil eden iki mefhuma şu meyanda yer verilmektedir: Kitabın müellifi ed-Dânî (ö.444/1053) yedi kıraat imamının, ravilerinin biyografilerine ve kıraatlerinin senetlerine yer verdikten sonra İstiâze ve Besmele'ye ilişkin kıraat farklılıkları ile konuya giriş yapar. Akabinde *usul farklılıkları* olarak telakki edilen, çoğu müstakillen tecvîd literatürüne de yansımış konu başlıklarını hususi bâblar açarak ele alır. el-İdğâm,⁶⁴ med, kasr⁶⁵ vb. gibi konulara Kurrâ'nın tercihleri bağlamında yer verilen bu ana bölümde ed-Dânî “Sakin Harflerin İdğâmı ve İzhârının Zikri” bâbında açtığı fasılda, Kurrâ tarafından nûn-i sâkine ve tenvînin, kendilerinden sonra gelen harfe göre nasıl okuduklarına özel olarak değinir. Bu bağlamda vurguladığı nûn-i sâkineden sonra bânin gelmesi durumundaki ittifak kaydını “Kurrâ, tenvîn ve nûn-i sakinenin bânin önünde hâssaten bir mîme kalbedilmeleri üzerinde icma etmiştir.” ifadesiyle tespit eder.⁶⁶ Mîm-i sâkinenin telaffuz biçimlerine ayrı bir bahis açılmayan eserde iklâb tanımında⁶⁷ “hâssaten” ifadesinin özellikle tekid edilmiş olması⁶⁸ tartışmamız açısından önem arz etmektedir. Çünkü hâssaten/hâlis olarak mîm telaffuzu, dudakların kapanmasını gerektirir. Dolayısıyla bu vurgudan hareketle *et-Teysîr* bağlamında ilgili kaidenin tatbiki esnasında dudakların kapalı konumda olması gereğine dair bir fikir edinmek mümkün görünmektedir.

2004, s. 367; Mehmet, Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yay., Ankara 2005, s. 13-14, 105 vd.; Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İSAM Yay., İstanbul, 2011, s. 54 vd.

⁶² Bu değerlendirme için bk. Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, neşr.: Mustafa Abdu'l-Kadir Atâ, Dâru'l-Fikr Beyrut, 1988, c. I, s. 395; *et-Teysîr* ve şöhreti hakkında daha geniş bilgi için bk. Şemsu'd-Dîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, neşr.:Tayyar Altıkukaç, TDV Yay., İstanbul 1995, c. II, s. 773 vd.; Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, s. 271; Necati Tetik, *Kıraat İlminin Ta'limi*, İşaret Yay., İstanbul 1990, s. 130-131; Abdülhamit Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, Emin Yay., Bursa 2004, s. 89-90.

⁶³ İlgili tasnif biçiminin detayları için bk. ed-Dânî, *et-Teysîr*, s.19-59, 72-226.

⁶⁴ ed-Dânî, *et-Teysir*, s. 19 vd., 41 vd.

⁶⁵ ed-Dânî, *et-Teysir*, s. 30-31.

⁶⁶ İfade için bk. ed-Dânî, *et-Teysir*, s. 45.

⁶⁷ Orjinal ibare “اجمعوا علي قلبهما ميمًا عند الباء خاصة” şeklindedir. Bk. ed-Dânî, *et-Teysir*, s. 45.

⁶⁸ İlgili vurgu için bk. ed-Dânî, *et-Teysir*, s. 45.

Kıraat ihtilaflarını konu edinen temel ve kadim eserlerden biri olan *et-Teysîr*'in meseleyi ele alış biçimine değindikten sonra, ilm-i tecvîde özgü ilk tecvîd eserlerinin meseleye yaklaşım biçimlerine yönelik analize geçebiliriz.

Tecvîd ilmine dair günümüze kadar ulaşan en eski müstakil eser, Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî'nin (ö.325/937) kaleme aldığı 51 beyitten müteşekkil *el-Kâsîdetü'r-Râi'yye (el-Kâsîdetü'l-Hâkâniyye)* isimli manzumedir.⁶⁹ Ne var ki, kasîdeyi ed-Dânî'nin şerhinden dipnotlarla açıklamalı olarak yayımlayan Ali Hasen el-Bevvâb'ın da belirttiği üzere⁷⁰ bu eserde; belki de ilmü't-tecvîde dair ilk teliflerden biri olması hasebiyle tecvîdin bütün konularına yer verilmemiş, ele alınan bazı tecvîd hükümleri de bir manzumenin hususiyetlerine uygun bir tarzda oldukça veciz bir üslupla ifadelendirilmiştir. Bundan dolayı kasîde çerçevesinde konu özelinde nitelikli bir değerlendirme yapabilme imkânı söz konusu değildir. Binaenaleyh, literatüre ilişkin incelemeye tâbi tutulabilecek ilk eser Mekkî b. Ebî Talib'in (ö.437/1045) kendisinden sonraki teliflere de temel teşkil eden, *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkîki Lafzî't-Tilâve*' si olmak durumundadır.⁷¹

Eserde ilgili telaffuz biçimleri, kitabın son bâbı olan “bâb-u beyân-i ahkâmi'n-nûni's-sâkineti ve't-tenvîn” ana başlığı altında ele alınmaktadır. Bu ana başlık altında tenvin ve nûn-i sâkinenin, buldukları pozisyona göre kazanacakları muhtemel telaffuz biçimlerine ilişkin tasnif ve ilgili açıklamalar altı kategoride değerlendirilir. Her hangi bir alt başlık sisteminin kullanılmadığı izah biçiminde birinci, ikinci,... şeklinde yalın bir tasnif biçimi tercih edilmiştir.⁷² Tebliğin konusunu teşkil eden telaffuz biçimlerinden el-iklâb beşinci sırada şu ifadeler eşliğinde ele alınmıştır:

Allah'ın (c.c) ayetlerindeki “henîen bimê”, “en bûrike” ifadelerinde olduğu üzere; nûn-i sâkineye ve tenvîne kendilerinden sonra bir bê mülakî olursa, mîme inkilâb olunurlar. “Enbi'hüm” ve “anbera” kelimelerinde olduğu üzere, nûn ya da tenvin ile bânin tek kelimedede bir arada buldukları durumda da, şeddelenmeksizin aynı şekilde mîme ibdâl edilerek telaffuz edilirler. Bu telaffuz esnasında bizzat ilk harfin kendisinde olmak üzere ğunne zahîrîdir. Çünkü sen bu telaffuzda kendisinde ğunne sıfatı olan bir harfi, yine ğunne sıfatı olan başka bir harfe ibdal etmektedir ki, bu harf de mîm-i sâkinedir.⁷³

⁶⁹ Hâkânî ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Çetin, “Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah”, s. 165-66; ayrıca bk. Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, Emin Yay., Bursa 2007, s. 450-51.

⁷⁰ İlgili tespit için bk. Ali Hasen el-Bevvâb, “el-Kasîdetü'l-Hâkâniyye fi'l-Kirâeti ve Husni'l-Edâ”, *el-Mevrid, Dâiratu's-Şuûni's-Sekafiyye ve'n-Neşr*, Bağdat 1985, s. 116-117.

⁷¹ Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Mekkî b. Ebî Talib, *er-Riâye* s. 5-27; ayrıca bk. Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, s. 452.

⁷² Bk. Mekkî b. Ebî Talib, *er-Riâye*, s. 262 vd.

⁷³ Bk. Mekkî b. Ebî Talib, *er-Riâye*, s. 265-266.

Devamla bu ibdâlin illetini/sebebini izah eden müellifin Sîbeveyh'e atıf yaparak onun öne sürdüğü mahrec ve sıfat yakınlığını gündeme getirdiği görülür. Bu bağlamda mahreç ve sıfat uzaklığından dolayı nûnun bêye idğâmının mümkün olamadığı dile getirilir. Dahası mahreç yakınlığı ve ortak sıfatları gereği nûnun mîme ibdâl edilerek okunması gereği vurgulanır. İlgili telaffuzlara ilişkin dudakların şekline dair bir beyana rastlamadığımız eserde, tekrarlanan "ibdâl" vurgusundan hareketle açık bir mîm telaffuzunu, açık bir mîm telaffuzunun gereği olarak da dudakların kapalı olması lüzumunu çıkarsamak imkan dahilindedir.

Binaenaleyh bu aşamada konu bağlamında, tecvîd literatürüne yön veren bir diğer temel eserin, *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*'in incelenmesine geçilebilir. Ehlinin malumu olduğu üzere *et-Tahdîd*'in müellifi Ebu Amr Osman b. Saîd ed-Dânî (ö.444/1053) mushaf tarihi, ilm-i kıraat vb. ne dâir mühim eserlere imza atmış önemli bir şahsiyettir. Diğer alanlardaki eserleri gibi *et-Tahdîd*'i de, -kitabı tahkik eden Ğânim Kaddûrî el-Hamed'in de belirttiği üzere-⁷⁴ takip ettiği usul ve yer verdiği içerik açısından kendinden önceki teliflerden ayrıldığı kadar kendisinden sonraki eserlere de yön tayin etmiş temel kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir.⁷⁵ Bu açıdan eserdeki, tebliğin konusunu teşkil eden telaffuz biçimlerine ilişkin tanım ve tasnif biçimleri hususi önem kazanmaktadır.⁷⁶ ed-Dânî de önceki teliflerde yer aldığı üzere nûn-i sâkinenin telaffuz hususiyetlerine özel bir bâb başlığı açarak yer vermiş, باب ذكر احوال النون الساكنة والتتوين şeklindeki bu ana başlık altında da dört farklı okunuş biçimini form ve illet merkezli bir yaklaşımla ele almıştır.⁷⁷ Mîm-i sâkinenin ihfâsı bahsini ise hurûf-u hecâ sırasıyla yer verdiği mîm maddesinde ele alan ed-Dânî, ehl-i edânın ihtilafı temelinde mîmin muhtemel bütün telaffuz biçimlerini ayrı ayrı değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Nûn-i sâkinenin kalbi bağlamında; "nûn-i sâkine, mîm ile nûnun ğunne sıfatındaki müâhâtından ve de bê ile mîmin mahreçlerindeki müşareketten dolayı bânin indinde hassâten ancak mîme kalbedilebilir."⁷⁸ tanımlamasına yer veren ed-Dânî'nin *et-Teysîr*'inde de olduğu üzere "hassâten" vurgusuna yer vermiş olması konu bağlamında ve sonraki literatürdeki el-

⁷⁴ Bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 42-46.

⁷⁵ Ğânim Kaddûrî el-Hamed, eserin giriş kısmında *et-Tahdîd*'in konusu, önemi, yazma nüshaları ve tahkik yöntemine ilişkin açtığı başlık altında kronolojik olarak kendisinden önce yazılmış bir takım eserler olsa da *et-Tahdîd*'in içerik ve yöntem açısından literatürde ilk kitap sayılması gereğini ihsas ettiği şu ilginç değerlendirmeye yer verir: "Birincinin ölüm tarihinin ikincinin ölümüne birkaç yıl tekaddüm etmesine rağmen; Mekki'nin kitabı *er-Riâye*'yi, Danî'nin *et-Tahdîd*'i telifinden önce yazdığına ilişkin bir delilimiz yoktur." İlgili ifade ve diğer kitaplara yönelik mukayese için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 44.

⁷⁶ Detaylı bir değerlendirme için bk. Başkan, "Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? el-İhfâu'l-Lisânî mi?, el-İzhâr mı? el-İzhâru'l-Lisânî mi?", s. 116 vd.

⁷⁷ Bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 113-117.

⁷⁸ ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 115.

İklâb tanımlarındaki “hâlis bir mîm” tavsifi açısından dikkat çekicidir. Daha önce de ifade edildiği üzere bu kayıt bizatihi mîmin açık telaffuzunun gerekliliğini salık veren yani dudakların kapalı konumda olması yönünde bir tespit olarak değerlendirilebilir.

Mîm-i sâkinenin ihfası bağlamında kendi hocasının da benimsediği görüş olarak aktardığı tanımda “انطباق الشفتين” ifadesinin olabildiğince açık bir ifade tarzı olarak yer alıyor olması ise ilgili telaffuz biçimindeki dudakların keyfiyetine dair fevkalâde önem arz eden bir husustur. İlgili görüş şu şekilde verilmiştir:

Âlimlerimiz mîm-i sâkineden sonra bênin gelmesi durumunda kullanılacak tabir hakkında ihtilaf halindedirler. Bir kısmı, ‘her ikisinin de müstakil olarak telaffuzlarında olduğu üzere ikisi bir arada iken de dudakların intibâkından/kapatılmasından dolayı ihfâ olunmuş bir (mîmdir)’ görüşünü öne sürmüşlerdir. Bu İbn Mücâhid’in (ö: 324/936) görüşüdür... Diğerleri de ‘kendisindeki ğunnden dolayı mübeyyenedir’ görüşünü benimsemişlerdir...⁷⁹

Bahsi, İbn Mücâhid’den nakledilen “ilk görüş akvâldir/daha fazla taraftar bulan bir görüştür” kaydıyla⁸⁰ nihayetlendiren ed-Dânî’nin; gerek mîmin gerekse bênin müstakil telaffuzlarında da vâki olan dudakların intibâkını yani dudakların kapatılmasını net olarak ifadeye taşımış olması, mîm-i sâkinenin ihfâsındaki dudakların konumuna ilişkin yeterince açık bir tanımlama olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yukarıdaki ifadelerden; -sonraki bazı kaynaklarda da atıf yapılan- konu özelindeki tartışmanın, bênin evvelinde gelen mîm-i sâkinenin nasıl isimlendirileceğine ilişkin bir içerik arz ettiği hususu da câlib-i dikkattir.

Bu aşamada terim ve tasnif biçimiyle ilm-i tecvîdin sonraki kitabiyatını birebir etkilediğini düşündüğümüz temel eser, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l Cezerî'nin,⁸¹ (ö.833/1429) *et-Temhîd fî l'İmi't-Tecvîd*, isimli telifinin ve aynı müellifin gerek tecvîde gerekse ilm-i kıraate mâl olmuş diğer kitaplarının⁸² meseleyi ele alış biçimine geçebiliriz. Ancak, hemen bu arada kronolojik açıdan İbnü'l Cezerî öncesi bir diğer eserin meseleye yaklaşım tarzına da yer vermek; tebliğin konusunu teşkil eden kavramların ele alınış biçimlerinin daha sağlıklı bir analizinin yapılabilmesi adına önem arz etmektedir. Kastettiğimiz eser *et-Temhîd*'in de kaynakları arasında yer alan⁸³ Alemüddîn Ali b.

⁷⁹ İfadeler için bk. ed-Dânî, *et-Tahtîd*, s. 166.

⁸⁰ İlgili kayıt için bk. ed-Dânî, *et-Tahtîd*, s. 167.

⁸¹ İbnü'l-Cezerî ve eserlerine ilişkin geniş bilgi için bk. Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 147 vd.; Altıkulaç, “İbnü'l-Cezerî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 20, s. 551-557, İstanbul 1999.

⁸² Müellifin tecvîde dâir üzerine pek çok şerh yazılmış *el-Mukaddime* ismiyle mâruf manzum eseri ve Kıraat-i Aşera sistematiğini kendisinden sonraki döneme mal eden *en-Neşr* ve *Tayyibetün-Neşr* isimli telifleri zikredilebilir. Bu bağlamda *el-Mukaddime* şerhleri arasında kendisinden sonraki döneme etkisi bakımından zikredilmesi gereken ve bizimde yer yer alıntılarda bulunduğumuz Molla Ali b. Sultan el-Kârî'nin kaleme aldığı *el-Mihahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye* isimli eser özellikle anılmalıdır.

⁸³ Referans ilişkisi için mesela bk., İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 203, 206, 210, 235, 236.

Muhammed es-Sehâvî'nin (ö.643/1245) kaleme aldığı *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*⁸⁴ isimli telifdir. Muhakkikin de belirttiği üzere⁸⁵ eser tasnifi itibariyle tecvîde ilişkin konuların yanı sıra îcâzu'l-Kur'ân, nâsîh-mensûh vb. başlıkları da içeren derleme bir eser görünümündedir. İbnü'l-Cezerî'nin aşağıda verilen değerlendirmesi kitabın bu özelliğine ilişkin yeterince fikir verici niteliktedir:

“Bu kitap, bâb sistematiği açısından hayli ilginç (garip) bir eserdir. Nitekim eser; kıraat, tecvîd, nâsîh-mensûh, vakf-ibtidâ ve diğerleri olmak üzere müstakil birçok fenne ilişkin bilgileri câmi bir özellik taşımaktadır.”⁸⁶ Eserin tebliğin konusunu teşkil eden kavramlara yaklaşım tarzı da genel özelliğinden farklılık arz etmemektedir. Nitekim tecvîde ilişkin kısım, ed-Dânî'nin *et-Tahtîd*'inde yer verdiği kavramsal çerçeveyi, -Kurrâ'nın ihtilafına ilişkin eklenmiş bir takım rivayetler ve tespitler hariç tutulursa- aynen alıntıyla başlar.⁸⁷ Binâenaleyh “İtkânu't-Tecvîd” başlığı altında yer verilen ilgili kavramlara dâir tanım ve tasnifler, çerçevesini ve içeriğini ed-Dânî'nin belirlediği bizim de daha önce değerlendirdiğimiz tanım ve tasniflerdir.⁸⁸ Ne var ki, es-Sehâvî'nin, ed-Dânî'den yaptığı alıntıların akabinde Kurrâ'nın ihtilaflarına ilişkin zikrettiği haberler eşliğinde yaptığı değerlendirmeler esnasında yer yer daha önceki eserlerde bu açıklıkta rastlanmayan kullanımlara da yer verdiğini tespit etmek mümkündür. Örneğin, el-Muhfâ kavramına ilişkin değerlendirmelerinde “*إخفاء ميم الساكنة*”⁸⁹ gibi bir izafete yer vermiş olması dikkat çekicidir. Eserin bu özelliklerinden hareketle tebliğin tartıştığı konu açısından kavramsal yapısı haricinde bir orijinallik arz etmediğini ifade etmek mümkündür.

Bu aşamada değerlendirmeye tabi tutacağımız *et-Temhîd*'in muhakkikin “Şüphesiz tahkikini yapıp neşretmek üzere *et-Temhîd*'i seçtim. Çünkü bu kitap kendisinden önceki tecvîd literatürünün adeta bir özetini içerdiği gibi, kimisi kaybolmuş kimisi hali hazırda yazma olarak bulunan bir takım eserlerden de metinleri/alıntıları (nusûs) ihtiva etmektedir... Ayrıca bu eser, müellifinin yaşadığı asırdan sonraki dönemlerde tecvîd ilmiyle iştiğal edenler arasında oldukça yaygın bir telif olma konumu da kazanmıştır...”⁹⁰ biçimindeki tespitine katılmamak mümkün değildir. Nitekim muhakkikin de belirttiği üzere İbnü'l-Cezerî'nin gerek

⁸⁴ Eser ve müellifine ilişkin geniş bilgi için bk. Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ, I-II*, tahk.: Ali Hasen el-Bevvâb, Mektebetu't-Turâs, Kahire 1987, c. I, s. 3 vd. (Muhakkikin mukaddimesi)

⁸⁵ es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, c. I, s. 9. (Muhakkikin mukaddimesi)

⁸⁶ Değerlendirme için bk. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, c. I, s. 8. (Muhakkikin mukaddimesi)

⁸⁷ İlgili alt başlık ve içeriği için bk. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, c. II, s. 530 vd.

⁸⁸ Karşılaştırma için bk. ed-Dânî, *et-Tahtîd*, s. 98, 101; es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, c.II, s. 534-535, 536-538.

⁸⁹ İfade için bk. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, c.II, s. 537.

⁹⁰ Değerlendirme için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, (thk. Ğânim Kaddûri'l-Hamed) s. 6-7.

tecvidde gerekse ilm-i kıraate dâir eserleri sonraki dönemler için bir model olma niteliği taşımaktadırlar. Bu açıdan *et-Temhîd*' in tebliğin konusunu teşkil eden kavramlara ilişkin tanım ve değerlendirmeleri hususi önem arz etmektedir.

İbnü'l-Cezerî'nin ilgili kavramlara dair tanım ve tasnifleri; ilk olarak *et-Temhîd*'in başlarında yer verdiği ilm-i kıraate özgü usul farklılıklarını içeren ana başlık altında⁹¹ ele aldığı görülür. Bu bağlamda yaklaşık otuz mefhuma ilişkin kavramsal çerçeve oluşturulmuş görünmektedir. Bu meyanda “el-Kalb” ayrımıyla verilen telaffuz biçimi şu şekilde tanımlanır:

Kalb,; nûn-i sâkine ve tenvîne has hükümlerden, meşhur bir telaffuz biçimidir. O; nûn-i sâkine veya tenvînin bêye uğradıklarında sahih bir bedel olmak üzere hâlis bir mîme ibdâlidir. Bu durumda nûn-i sâkine veya tenvînden hiçbir eser kalmaz...⁹²

Et-Temhîd'in son kısımlarında özel olarak yer verilen *Ahkâmu'n-Nûni's-Sâkineti ve't-Tenvîn* başlığı altında ise ‘el-İklâb’ ayrımıyla tekrar ele alınan ilgili telaffuz biçimi bu meyanda da şu şekilde tanımlanmaktadır:

Eğer nûn-i sâkineden ve tenvînden sonra bê harfî gelirse, nûn-i sâkine veya tenvîn idğam edilmeksizin mîme kalbolunur. Bu telaffuz biçiminde ğunne zâhirdir.⁹³

Bu tanımlardan ortaya çıkan açık husus ise, iklâb telaffuzunda dudakların kapalı konumda olması gereğidir. Nitekim özellikle ilk tanımda hem “halis bir mîm” vurgusunun yapılmış olması hem de nûndan hiçbir eserin kalmaması yönündeki beyân, başka bir tevile imkân tanımayacak kadar aşikârdır.

Mim-i sâkinenin ihfası ise hecâ harflerine ilişkin kıraat ve tecvid hususiyetlerinin alfabetik sıraya göre ele alındığı bölümde incelenir. Bu meyanda öncelikle mim ve bânin mahreç ve sıfat yakınlıklarına, bilahare de mîm ve nûn harflerinin müâhâtına vurgu yapılır. Bu ileri yakınlıktan dolayı “en-nedâ” yerine “el-medâ” vb. örneklerde olduğu üzere Arapların gündelik konuşmalarında dahi ilgili harfleri birbirine ibdâl edilerek telaffuza yansıttıklarına dikkat çekilir. Ayrıca konu bağlamında ehl-i edâ arasında vârid olan ihtilaf da şu şekilde özetlenerek diğer harfe geçilir:

Eğer mîm sakin olup, kendisinden sonra da bê gelirse bu duruma dair ehl-i edâ arasında ihtilaf olduğu nakledilmiştir. Şöyke ki, bir kısmı mîm-i sâkineyi izhâr ederken, bir kısmı ihfâ, bir kısmı da idğam ederek telaffuz ederler... İhfâ edilerek okunması en akvâl olanıdır... Hocamız İbnü'l-Cündî şunu

⁹¹ İlgili bâb ve içeriği için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 67 vd.

⁹² İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s.70.

⁹³ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s.69-70.

söylemiştir: Mîm-i sâkin, bêye uğradığında (nasıl okunacağı konusunda) ihtilaf edilmiştir. Ancak doğru olan mutlak olarak ihfâ ile okunmasıdır...⁹⁴

Görüldüğü üzere el-İklâb telaffuzdaki dudakların keyfiyetine ilişkin sarîh değerlendirmeler, mîm-i sâkinenin ihfâsı bağlamında yer bulmamıştır. Aynı durum İbnü'l-Cezerî'nin muhalled eseri *el-Mukaddime*'si için de geçerlidir. Nitekim *el-Mukaddime* şarihlerinden Ali b. Sultan el-Kârî'nin (ö: 1014/1605?) de ilgili beyite yönelik şerhinde *et-Temhîd*'deki ifadelere gönderme yapmakla yetindiği görülmektedir.⁹⁵ Ancak konunun devamında ve de “Bâb-u Hukmî'n-nûni's-Sâkineti ve't Tenvîn” başlığı altında şerh olunan ilgili beytin açıklamasında yer verilen değerlendirmeler ise tartışmamız açısından açık bir tespiti imkan tanıyacak niteliktedir. Şöyle ki; el-Kârî, -her ne kadar ğunne sıfatları müşterek olsa da- nûn ile mîmin ihfâsı bağlamındaki temel farklılığı mahreçleri gereği nûnun telaffuzunda dilin, mîmin telaffuzunda ise dudakların etkin olduğu⁹⁶ tespitiyle belirtir. Bu tespit üzerinden de iklâba dair beyiti açıklarken tartışmamız özelinde önem arz eden şu tasrihata yer verir:

Bênin evvelinde gelen mîmin okunuşu ğunneli bir okuyuştur. Bu tıpkı –daha önce kıraat erbabının en önemli ustalarından da aktarıldığı üzere- bênin evvelinde gelen mîmin ğunneyle birlikte ihfâ edilerek okunması gibidir. Kalb vechi, nûn ve mîmin izharlarına rağmen ğunnelerinin giderilmesinde bir zorluk husule getirir. (Bu zorluğu gidermek için) bēden dolayı dudaklar yumulur. Mahrec nevindeki farklılık ve tenâsübün killetinden dolayı idğam yapılamaz. Aksine ihfâ taayyün eder...⁹⁷

Buraya kadar tanım ve değerlendirmelerine yer verdiğimiz ehl-i edânın iklâb ve mîm-i sâkinenin ihfâsını aynı kategorideki okuyuş biçimleri olarak ele aldıkları ve telaffuz biçimindeki ğunnenin beyanı sadedinde dudakların kapalı pozisyonda olması yönündeki belirlemeleri ön plana çıkmaktadır. Binaenaleyh şu ana kadar -modern eserlerden birinde de

⁹⁴ İfadeler için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s.155-156; İbnü'l-Cezerî merhum, sahasının muhalled eserlerinden *en-Neşr*'inde de meseleyi hemen hemen aynı çerçevede ele alır. Hatta konunun detayı için *et-Temhîd*'ine gönderme yaparak şu değerlendirmelere yer verir: “Nûn-i sâkine ve tenvîn, eğer kendilerinden sonra bê harfi gelirse idğam edilmeksizin hâlis bir mîme iklâb edilirler. Bu telaffuz biçimi; esnasında ğunnenin izharına rağmen gerçekte mîm-i mahlûbenin ihfâsıdır. Bu telaffuz biçimindeki ne mîmin ihfâsı ne de ğunnenin izhârı noktasında bir ihtilaf söz konusu edilmemiştir. Müteahhir bazı mağriblilerin kitaplarında yer verilen ihtilaf olduğu yönündeki anlatımlar bir vehimden ibaret olsa gerektir. Belki de bê evvelindeki mîmi sâkineye dâir ihtilaftan etkilenmiş olabilirler... Biz bu konuyu *Kitâbu't-Temhîd*'e uzun uzadıya ele aldık.” Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâeti'l-Aşr*, tashih: Ali Muhammed ed-Dabba', Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c.II, s. 26; mîm-i sâkinenin ihfâsı bağlamında ise ihfâ ve izhâr şeklindeki iki farklı telaffuz biçiminden, bu tercihlerin kaynağı olan müelliflerden ve bu okuma biçimlerinin hangi coğrafyalarda yaygın olduğundan bahisle konuyu ele alır. İki vechin de sahih olduğunu ancak vârid olan icmâdan dolayı kalb esnasında ihfâ edilmesi tarzındaki telaffuz biçiminin daha uygun olacağını belirterek bu bahse son verir. İlgili bahis için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâeti'l-Aşr*, c. II, s. 222.

⁹⁵ Bk. Molla Ali b. Sultan el-Kârî, el-Mihahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye, s. 194.

⁹⁶ Bk. el-Kârî, el-Mihahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye, s. 198.

⁹⁷ Bk. el-Kârî, el-Mihahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye, s. 213.

açıklıkla belirtildiği üzere- dudakların hafif bir şekilde dahi açık olması gereğine dair bir atıfa, değerlendirmeye, tespite rastlanılmamıştır.

Klasikleşmiş eserler bağlamında değerlendirmeye tabi tutacağımız son eser ise kitabı tahkik eden Sâlim Kaddûrî el-Hamed'in de beyan ettiği üzere⁹⁸ müellifinin Kur'an nazımının tilavetine özgü telaffuz biçimlerine ve harflerin fonetik hususiyetlerine dair vüsatlı olduğu kadar dakik de olan analizlerinden dolayı Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî (ö: 1145/1732) tarafından kaleme alınmış *Cühdü'l-Mukill* adlı telifidir.

İlgili telifin farklı yerlerinde konuya ilişkin atıf ve değerlendirmeler söz konusu ise de mesele oldukça kapsamlı bir çerçevede "Nûnu's-Sâkine ve't-Tenvîn" başlığı altında yer verilen "Üçüncü Hal" ayırımıyla ele alınmaktadır. Buna göre;

"Nûn-i sâkine ve tenvîn bânin evvelinde zâhir/açık ğunnenin bekasıyla birlikte ihfâ edilerek okunan bir mîme⁹⁹ kalbolunurlar. Bu, *et-Teyssîr*'de de tasrih olunduğu üzere Kurrâ'nın üzerinde icma ettiği okuma biçimidir..."¹⁰⁰

Devamla daha önce atıfta bulunduğumuz¹⁰¹ İmâm-ı Cezerî merhumun *en-Neşr*'inde yer verdiği tartışmaya değinen müellif, iklâb ile mîm-i sâkinenin ihfası arasında telaffuz biçimi açısından bir fark olmadığını belirttikten sonra konu bağlamında oldukça vazih değerlendirmelerini serdettiği şu diyalektiğe yer verir:

-Eğer, *er-Riâye*'de de yer verildiği üzere, bâden önce gelen nûn-i sâkinenin ğunneyle birlikte ihfâ olunan ve dahi zâtı yok olmaksızın telaffuza yansıyan bir mîme kalbinin manası nedir dersin (şöyle cevap veririm):

-Şüphe yok ki ğunne bu oluşum biçimindeki ilk harfin bizzat kendisinde zâhirdir. (bitti)

-Çünkü, mîmin zatını yok edersen/mîmin zatı yok olursa bu takdirde ğunne, ilk harfin nefsinde değil de istiklâl ile/mîminden bağımsız olarak zahir olur. Şayet şöyle dersek: Mîmin zatı, 'anke' örneğindeki gibi nûn-i sâkine ya da tenvînin ihfâsında olduğu üzere yok edilmiş olsa bu durumda nûn-i sâkine ve tenvînin ğunneye kalbi işlevsiz/hükümsüz kalır/mümkün olmaz.

-Derim ki: Açıktır ki, mîmin ihfâsının anlamı bütünüyle zatının giderilmesi demek değildir. Aksine çıkış yeri olan dudaklara itimadının azaltılarak mîmin (telaffuzda) zayıflatılması ve de telaffuz esnasında zâtının gizlenmesidir. Çünkü harfin güçlü şekildeki telaffuzu ve zâtının (mahreç ve sıfat hususiyetlerinin) zuhuru/açıklığı, ancak mahrecine itimadın kuvvetiyle mümkündür. Bu tıpkı 'لا تاملنا'

⁹⁸ İlgili değerlendirme için bk. Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî, *Cühdü'l-Mukill*, tahk: Sâlim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammâr, Ummân, 2001, s. 5.

⁹⁹ Muhakkikin ilgili dipnotta "ط" sembolü ile gösterdiği yazma nüshadaki "نوناً" kaydı konu bağlamında dikkat çekici olmakla birlikte tahkike esas alınan diğer üç nüshaya nazaran niye böyle bir farklılığın olduğu hususu daha geniş bir araştırmayı gerektirmektedir. İlgili kayıt için bk. Saçaklızâde, *Cühdü'l-Mukill*, s. 200. (9. dipnot); ilgili nüshaya dair geniş bilgi için ayrıca bk. Saçaklızâde, *Cühdü'l-Mukill*, s. 92.

¹⁰⁰ Saçaklızâde, *Cühdü'l-Mukill*, s. 200.

¹⁰¹ Bk. s. 12, 55. dipnot.

deki harekenin ihfasındaki/gizlenerek okunmasındaki gibi bir telaffuz biçimidir. Nitekim burada da hareke külliye yok olmamakta, aksine kısmen telaffuz edilmektedir. Bu konudaki açıklama daha sonra gelecek. Özetle söylemek gerekirse, mîm ve bê dudakların intibâkıyla/dudaklar kapalı pozisyonda iken çıkar. Bê dudakların intibâkı açısından daha kavîdir... Dolayısıyla ‘ان بورك’ deki mîm, zâhiri bir ğunne ve de çok hafif bir şekilde olmak kaydıyla dudakların kapatılması (bi taklîl-i intibâki’ş-şefeteyn) ile telaffuz edilir. Sonrasında da dudakları açmadan evvel kuvvetlice intibak/dudakların kapatılması suretiyle bê harfi telaffuz edilir... Ancak ‘ان بورك’ deki dudakların kapalı tutulma süresi (yalnız başına) mîm telaffuzundaki süreden daha uzundur. (Yalnız başına) mîm telaffuzundaki dudakların kapalı tutulma süresi de bê telaffuzundakinden daha uzundur...¹⁰²

Anlaşıldığı kadarıyla Saçaklızâde merhûm, ilgili tecvîd kaideleri tatbik edilirken mîmin telaffuzu esnasında bêye geçene kadar dudakların birbirine bastırılmaksızın başka bir ifadeyle hafif bir şekilde temas ettirilerek kapatılması şeklinde bir tanım yapmaktadır. Ancak bu tanımlama da, “dudakların çok hafif bir şekilde de olsa intibâkı/kapatılması” vurgusunu içermesine rağmen bir sonraki aşamada yer vereceğimiz tavsif biçiminde olduğu üzere dudakların açık olması gerektiği yönünde bir tasvir içermemektedir.

Kasdedilen tavsif biçimi, *Hakku't-Tilâve* isimli telifin müellifi Husnî Şeyh Osmân'a aittir. İlgili telaffuz biçimlerine “harflerin arîzî sıfatları” ana başlığı altında yer veren müellif, öncelikle kalb terimini bilahare de mîmin hükümleri konusunu ele alır. Konu özelindeki değerlendirmeler şu şekildedir:

Bir harfin başka bir harfin önünde ihfâ edilerek/gizlenerek okunması, ğunne sıfatının telaffuza yansıtılabilmesi için ilk harfin çıkış yerine olan itimadının/baskının zayıflatılması ve mahrecin harfin telaffuzu anında hafif bir şekilde aralanması/açılmasıyla söz konusu olabilir. Yani harfin ihfâsı, idğâm telaffuzunda olduğu üzere ilgili harfin zâtının külliye yok edilmesi değil, aksine harfin telaffuzu esnasında mahrecine olan baskının azaltılarak zâtının zayıflatılmasıdır. Bu da mahrecin kısmen aralanması/açılması ile mümkündür... Mîm de bânin evvelinde ihfâ edilerek okunur. Şöyle ki; mîm telaffuzunun (mahreci olan) dudaklar üzerindeki itimadı/baskısı, dudaklar biri diğerinden hafifçe aralanmak suretiyle kısmen boşluk bırakarak zayıflatılır. (Başka bir ifadeyle) (Mîm-i müşeddedenin ya da mîm-i muzhıranın telaffuzu esnasında olduğu üzere dudakların kapatılıp büzüştürülmesinden kaçınılır)...¹⁰³

Müellif devamla iklâba nazaran luğaten daha sahih olduğunu belirttiği¹⁰⁴ kalb terimini tercih ederek ilgili telaffuz biçimini maruf çerçevede tanımlamasına rağmen¹⁰⁵ dipnotta şu uyarıya yer verir:

¹⁰² Saçaklızâde, *Cühdü'l-Mukill*, s. 201-202.

¹⁰³ İfadeler için bk. Husnî Şeyh Osmân, *Hakku't-Tilâveh*, Dâru'l-Minâre, Cidde, 1998, s. 215. (İlgili eser 2005 yılında Yavuz Fırat tarafından dilimize de çevrilmiştir. Bk. Husnî Şeyh Osman, *Güzel Kur'an Okuma*, çev. Yavuz Fırat, Fecr Yay., Ankara 2005.)

¹⁰⁴ Bu tercih için bk. Şeyh Osmân, *Hakku't-Tilâveh*, s. 216. (3/11. dipnot)

Kârinin mîmin ihfâsını telaffuz ederken dudakların “kezzi”nden/dudakların sıkılarak büzüştürülmesinden kaçınması gerekir. Çünkü dudakların “kezzi”, ğunnenin hayşûmdan mümettaten/dışarıya doğru yayılan bir ses olarak çıkışını engeller. Bundan dolayı ilgili telaffuz esnasında mîm, dudakları zorlamaksızın ve de aşırı baskı yapmaksızın telattuf/çok hafif bir şekilde/belli belirsiz bir biçimde kapatılması suretiyle seslendirmelidir.¹⁰⁶

Kalb bahsinin izahı sadedinde dipnotta yer verilen bu uyarı cümlesinden hareketle ilgili müellifin iklâb ve mîm-i sâkinenin ihfâsı telaffuzlarını aynı çerçevede değerlendirdiğini tespit etmek mümkündür. Özel olarak yer verdiği “Ahkâmu’l-Mîm” başlığı altında da¹⁰⁷ hemen hemen aynı bilgileri deruhte eden yazarın, gerek iklâb gerekse mîm-i sâkinenin telaffuzları esnasında dudakların hafif şekilde aralanması gereğini teorik düzeyde şu ana kadar ele aldığımız eser ve müellifler arasında ilk kez açık bir şekilde vurgulayan kişi olduğunu belirtmek gerekir.

Binaenaleyh şifahî düzeyde tespit ettiğimiz farklılık arz eden ilgili telaffuz biçimlerinin kitâbî düzeydeki modern kaynaklarından birini 1998 yılında yayımlanan *Hakku’t-Tilâve* isimli bu eser olarak tespit etmek mümkün görünmektedir. Ne var ki aynı dönemde kaleme alınan bazı eserlerde ise kalb ve ihfâu’ş-şefevî telaffuzlarında dudakların hafif şekilde de olsa açık olması gereğini dile getiren bu tavsif biçimi, huccetsiz bir görüş niteliğiyle eleştirilmektedir. Meselâ *Savtu’d-Dâdi’l-Fasîha* isimli telifin yazarının konu özelindeki değerlendirmesi şu şekildedir:

Muâsır ulemânın, tecvîdin meselelerine/ihtilaf içeren konularına özellikle de mütekaddimîn ulemâ ile muâsırlar arasında söz gelimi dudakların kapatılması ve kapatılmaması tartışmasında olduğu üzere vaki olmuş ihtilafa dair görüşlerinin hiçbir hucceti/delili yoktur. Daha önceki bahiste de açıkladığım üzere mütekaddimîn, kalb ve ihfâu’ş-şefevî telaffuzunda dudakların itbâkı/kapalı pozisyonu üzerinde icma halindedirler. Gel gör ki muâsırûn, hafif bir şekilde dudakların aralık bırakılması gerektiğini öne sürer. Bu takdirde onlara bu aralığın bırakılması gerektiğine dair deliliniz nedir? diye soruyorum...¹⁰⁸

Son olarak değerlendirmeye tabi tutacağımız eser ise; pek çok klasik kaynağın muhakkiki olma ayrıcalığına sahip, dolayısıyla da özellikle tecvîd ve kıraat sahasının önemli eserlerindeki bilgilere itkân seviyesinde vakıf olduğunu düşündüğümüz Ğânim Kaddûrî el-Hamed’in *Ebhâs fî ‘İlmi’t-Tecvîd* isimli telifidir. Eserinin sistematığı gereği ihtilâfa konu olan

¹⁰⁵ İlgili tanım ve tasnif çerçevesi için bk. Husnî Şeyh Osmân, *Hakku’t-Tilâveh*, s. 216.

¹⁰⁶ İlgili uyarı ifadesi için bk. Husnî Şeyh Osmân, *Hakku’t-Tilâveh*, s. 216. (3/11. dipnot)

¹⁰⁷ İlgili bölüm için bk. Husnî Şeyh Osmân, *Hakku’t-Tilâveh*, s. 218-219. (Teorik planda tanımlanan okuma biçimleri dudak şekillerine ilişkin resimlerle de desteklenmektedir.)

¹⁰⁸ İlgili eleştiri ve devamındaki konu özelinde isimlere kadar yer veren detaylı değerlendirmeler için bk. Ferğâlî Seyyid Arbâvî, *Savtu’d-Dâd’ül-Fasîhah elletî Nezele bihe’l-Kur’ân*, yy., ts. (İlgili kitabın word belgesi şeklindeki nüshasına sadece eş-Şâmîle’den ulaşılabildiğinden eserin künyesi ve sayfa numarası bu kayda göre verilmek zorunda kalmıştır. Bu kayda göre ilgili tavsif on birinci mebhasta yer almaktadır.) s. 18.

tecvîd meselelerini gerek klasik gerekse modern literatürdeki görüşler ve bilgiler eşliğinde değerlendiren ve tahsis ettiği hatime kısmında kendi görüşünü de sunan müellif, tebliğin konu edindiği telaffuz biçimlerini “el-Mîm, Sıfatları ve Fonetik Hususiyetleri” şeklinde dilimize aktarılabilecek bir ana başlık altında tartışır. On sayfa süren bölüm, mîmin mahreç ve sıfat hususiyetlerine ilişkin detaylı bir analizle başlar. Müteakiben mîmin diğer harflerin evvelinde nasıl okunması gereğine dair açılan alt başlıklar altında, tarihsel süreçte şekillenen gerek isimlendirme gerekse farklı şekillerdeki telaffuz ihtilaflarına, ilgili müellif ve eserlerine atıf yaparak tartışma çerçevesini netleştirir. Bölüm ilgili bütün görüşlerin analizinden hareketle ulaşılan neticenin ibraz edildiği bir hatime kısmıyla nihayetlendirilir. Konuya dair temel tartışma çerçevesi belirlenirken “1975 yılında Kahire’de ikamet ederken mîm-i sâkinenin ihfası esnasında dudakların açık olması gerektiğinde ısrar eden Şeyh Âmir Seyyid Osmân’a; ilgili tecvîd kaidelerini dudakların itbakıyla/kapatılması suretiyle telaffuz eden Irak Kurrâsı’na, son defasında da 1995 yazında mülâkî olduğum Musul şehrinde kıraat okutan Şeyh İbrâhîm Meşhedânî’ye mîm-i sâkinenin ihfasının keyfiyyetini sordum.”¹⁰⁹ şeklinde aktarılan mülakata dayalı tespitler ilgili analizin niteliğine dair fikir verici hususlar olarak kaydedilmelidir. Müellif yukarıda özetle aktardığımız ilgili isim ve görüşlerinin akabinde klasik kaynaklardan alıntılarla da desteklediği ve de tartışmamız açısından hayli önem arz eden şu değerlendirmesine yer verir:

Ben kadîm tecvîd kitaplarında, bînin evvelinde gelen mîm-i sâkinenin telaffuzu esnasında dudakların açık olması gerektiğini işaret eden hiç kimseyi bulamadım. Aksine hem mîmde hem de bêde dudakların intibâkı/kapalı olmasını nasseden müellifleri buldum...¹¹⁰

Devamla müteahhir kaynaklar olarak belirttiği Şeyh Abdu’l-Ğanî en-Nablûsî’nin *Kîfâyetu’l-Müstefîd* isimli eserindeki iklâb telaffuzuna dair tanım ve değerlendirmelerine yer veren müellif, yine benzer bir görüş olarak kabul ettiği Mar‘aşî’nin *Cuhdi’l-Mukill*’inde kaydettiği bizim de aynen alıntıladığımız ilgili tavsif biçimini aktarır. Bu iki görüşte de belirtilen husus; ilgili telaffuzlar esnasında dudakların kapalı olmakla birlikte aşırı şekilde yumulmasından kaçınılması gereğidir. Müellif de bu şekilde anlamış olmalı ki bir sonraki basamakta muâsır bazı alimlerin görüşü olarak kaydettiği, mîm-i muhfâtın telaffuzu esnasında dudakların infirâcî/dudakların hafif şekilde aralık bırakılması tespitini tartışmaktadır. İlgili tespiti, müteahhir ulemânın meseleyi izah sadedinde yer verdiği “taklîlü intibâkı’ş-şefeteyn” (Bu tavsif daha önce de yer verdiğimiz üzere Saçaklızâde’ye aittir.) ifadesinin aşırı yorumuna

¹⁰⁹ İlgili beyanlar özetlenerek aktarılmıştır. İfadelerin tamamı için bk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs fi I’lmi’t-Tecvîd, Dâr-u Ammâr, Umman, 2002, s. 143.*

¹¹⁰ İfadeler ve devamı için bk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs fi I’lmi’t-Tecvîd, s.143-144.*

bağlayan müellif, bu aşırı yorumu ise şu ifadeyle değerlendirir: “Muasır ulemânın bir kısmı, intibâkın taklîlinde mübalağa ettiler. O kadar ki bu mübalağa onları dudakların infirâcına kadar götürdü...”¹¹¹

Eserin sistematîği gereği bahis sonunda “Hâtîme” ayırımıyla genel bir değerlendirmeye yer veren yazar; öncelikle bânin evvelinde gelen mîm-i sâkinenin isimlendirilmesi sorununu, takiben de nasıl telaffuz edilmesi gerektiği konusundaki yaşadığımız çağdaki ehl-i edâyı ikiye bölen farklı görüşleri özetler. Bu meyanda müellifin; dudakların intibakını işaret eden tavsif biçimini klasik kaynakların, dudakların infirâcını ön gören yaklaşımı da muâsır ehl-i edâdan bazılarının görüşü olarak kaydetmesi câlib-i dikkat bir husustur. Hatime kısmının nihayetinde kendi görüşü olarak yer verdiği şu değerlendirmesi ise tartışmamıza nihayet belirleyecek nitelikte bir tespittir:

Bu konu bağlamında iki mezhepten herhangi birini reddetme makamında değilim. Fakat ben mîm-i muhfâtın telaffuzu esnasında mütakaddimîn tecvîd ulemasının tavsifine uygun olan görüşü tercih ediyorum. Bu da mîmin telaffzu esnasında dudakların intibakını/kapalı olması gereğini vurgulayan görüştür. Çünkü dudakların infirâcını öne süren görüşe hiçbir kadîm kaynak işaret etmemektedir...¹¹²

II- Dil İhfasının Telaffuzu Bağlamında Tespit Olunan Farklılıklar

Biraz önce iklâb ve mîm-i sâkineye dair görüşlerine yer verdiğimiz Ğânim Kaddûri’l Hamed, özellikle muâsır kâriilerin tilavetine hasrederek ele aldığı dil ihfâsı bağlamındaki farklı telaffuzları da değerlendirmiş ve tespit ettiği üç farklı eda biçiminden birini tercih etmesine rağmen konuyu şu cümlelerle bitirmiştir: “Sanıyorum ki bu bahisle dikkatleri, zamanımızın eda problemlerinden en belirgin olanlarından birine çekebildim.”¹¹³

el-Hamed 30 sahifede ele aldığı bu uzun bahse, klasik nahiv, tecvid ve kıraat kaynaklarından ayrıca modern Arap ses bilimime dair olduğu anlaşılan bazı eserlerden¹¹⁴ aktardığı bilgilerle derlediği nûn harfinin mahreç ve sıfat hususiyetlerine dair bir giriş kısmıyla başlar. Arapçaya özgü bir ses hususiyeti olarak değerlendirdiği nun-i sâkinenin ihfasını “Arap Ses Geleneğinde Nunun İhfâsı”¹¹⁵ şeklindeki diikat çekici alt başlıkla meseleye devam eden el-Hamed, nûn-i sakine ve ihfa ile telaffuzu sadedinde Sibeveyhî’nin el-Kitâb’ından, Mekkî b. Ebî Tâlib’in *el-Keşf* ve *er-Riâyesi*’ne, Dâni’nin *et-Tahtid*’inden

¹¹¹ İfade için bk. Ğânim Kaddûri el-Hamed, *Ebhâs fi I’lmi’t-Tecvîd*, s.144.

¹¹² Ğânim Kaddûri el-Hamed, *Ebhâs fi I’lmi’t-Tecvîd*, s. 145.

¹¹³ el-Hamed, *Ebhâs fi I’lmi’t-Tecvîd*, s. 133.

¹¹⁴ Mesela 1. Dipnotta İbrahim Enîs tarafından kaleme alınmış *el-Esvâtu’l-Luğaviyye* isimli esere bir atıf söz konusudur. Bkz. El-Hamed, *Ebhâs fi I’lmi’t-Tecvîd*, s. 109.

¹¹⁵ El-Hamed, *Ebhâs fi I’lmi’t-Tecvîd*, s. 115.

Dimyâtî'nin *İthâf*'ına kadar pek çok klasik ve dahi modern kaynağa atıflar yaparak konuyu derinleştirir. Bu bahiste müellifin özellikle nun-i muhfâtın telaffuzu anındaki dil ucunun konumuna odaklanan bir seyir izlediği farkedilebilir.

Bu aşamada özellikle klasik tecvid ve kıraat kaynaklarından yapılan bir kaç alıntı ilgili telaffuz esnasında dilin konumuna dair yer verdikleri açık tanımları dolayısıyla dikkat çekicidir. Mesela Mekkî b. Ebû Talip'ten aktarılan tanımlama şu şekildedir: “Nûn-i sâkinenin mahreci, orta ön dişlerin uçları arasında olan dil ucudur. Maiyyetindeki ğunne ise hayşûmdan çıkar.”¹¹⁶ Kezâ birazdan değerlendireceğimiz kendi tecihinin aksine bir tasvir içeren *el-İthâf*'tan aktardığı şu bilgi de ilgili telaffuzun hangi surette yapılması gerektiğine dair oldukça açık bir tanımlama içermektedir: “Nûn-i sâkinenin ihfâsı esnasında dilin, üst ön orta iki dişin (iç yüzünün üst kısımlarına)¹¹⁷ yapıştırılmasından sakınılmalı. Aksi durum hata olur. Bu telaffuzun tam olarak gerçekleşebilmesini yolu, dilin üst ön orta iki dişin iç yüzünün üst kısmından hafif bir şekilde içeriye doğru çekilmesidir.”¹¹⁸ Görüldüğü üzere bu iki tavsif nûn-i muhfâtın telaffuzu esnasında dilin ve ucunun ağız içinde her hangi bir yere yapışmamasının, aksine dil ucunun üst orta ön dişlerin uç kısımlarına hafifçe temasının gereğine açıklıkla vurgu yapmaktadırlar. Ne var ki bu açıklığa rağmen el-Hamed bile ilgili ibareleri bir takım tahsislerle tevil etmektedir. Şöyle ki, biraz önce dipnotta da işaret ettiğimiz üzere asıl ibaredeki اطراف الثنايا şeklindeki kısmın yerine فوق الثنايا ifadesinin tercih edilmesi bir tarafa, (nüsha farklılığı vs. bir sebepten olması muhtemel) bu ifadelerin değerlendirildiği bölümde bizzat müellifin kendi kurduğu cümlede, ilgili ifadenin parantez içi olsa da (من اللثة) şeklindeki tahsisle¹¹⁹ sınırlandırılması bu tevilin açık göstergesi olarak tespit olunabilir. Nitekim müellifin muasır kurrânın nûn-i muhfâtın telaffuzunda tercih ettikleri üç tarzı verir. *İthâf*'ın

¹¹⁶ El-Hamed, *Ebhâs fî I'lmî't-Tecvîd*, s. 116; el- Hamed'in “ فوق الثنايا ” ifadesini kullanarak yer verdiği cümlelerin tamamı bizim referans verdiğimiz asıl kaynaktaki şu şekildedir:

الخفي هي النون الخفية ، وذلك أن النون الساكنة مخرجها من طرف اللسان

وأطراف الثنايا ، ومعها غنة تخرج من الخياشيم ، فإذا خفيت لأجل ما بعدها زال ،

İbare için bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, *Kitâbü'l-Kesf an Vücûhi'l-Kirâati's-Seb' ve 'İlelihâ ve Hucecihâ*, thk. Muhyiddîn Ramadân, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, c. I, s. 166.

¹¹⁷ Bu ifadeyi fâkültemizde Arapça derslerine giren Arap Hocamız'a sorduğumuzda aldığımız cevap bu yönde olduğu için ifadeyi özellikle bu şekilde vermeyi uygun bulduk.

¹¹⁸ Bkz. El-Hamed, *Ebhâs fî I'lmî't-Tecvîd*, s. 124; ifade ve asıl kaynaktaki yeri için bkz. Ahmed b. Muhammed el-Benna, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kirâati'l-Erbaati Aşer*; thk. Şaban Muhammed İsmail, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1987, c. I, s. 147.

وليحترز - أيضاً - من إصاق اللسان فوق الثنايا العليا، عند إخفاء النون، فهو

خطأ أيضاً - وطريق الخلاص منه تجافى اللسان قليلاً عن ذلك .

¹¹⁹ Bkz. El-Hamed, *Ebhâs fî I'lmî't-Tecvîd*, s. 119.

üçüncü tarzı onaylayan ifadelerini de bizzat gündeme getirmesine rağmen birinci tarz yönündeki tercihini belirtir. Bu tercihte ise içinde yaşadığı kültürel ortamda bu yöndeki telaffuz biçiminin ve dahi yukarıda tebeyyün ettirilmeye çalışılan bu telaffuzu desteklemek üzere ortaya konulan mevzubahis tevilin etkin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim niye birinci görüşün tercih edildiğine dair sıralanan maddelerde Sibeveyhî'nin konuyla dolaylı ilişkisinin kurulabileceğini düşündüğümüz “ilgili telaffuz esnasında dil sadece bir kere hareket eder” mealindeki ifadesinin¹²⁰ haricinde bir atıf olmamasına rağmen ilk sırada tilavetleri dikkate alınan muâsır kurrânın çoğunun bu şekilde telaffuz etmesi gerekçesine yer verilmektedir.¹²¹

Hasılı bu üç tarz şu şekilde tespit edilmiştir:

a-Nûn-i muhfâtın telaffuzu esnasında bir taraftan nefes burun boşluğundan akarken diğer taraftan dilin dayandığı/istinat ettiği yeri nûn-i sâkineden sonraki harfin çıkış yerine doğru naklederek telaffuz etmek. Bu noktada ilgili on beş harften mahreci nûnun mahrecine yakın, orta ya da uzak mahrece sahip olmalre arasında hiçbir farklılık yoktur.

b-Bu tarz; şu dört harf (ت د ط ض) haricindeki 11 harf bağlamında birinci tarzla aynıdır. Bu dört harfin evvelinde ise, nun-i muhfât telaffuz edilirken diğerlerinde olduğu gibi dil üst orta ön dişlerin dibindeki diş etine (من اللثة)¹²² yapıştırılmaz. Aksine hafif içeriye doğru çekilerek ilgili telaffuz icra olunur.

c-Bu tarz da ise nun-i muhfât; kendisinden sonra ilgili 15 harften hangisi gelirse gelsin dil ucunu üst orta ön dişlerin dibindeki diş etine (من اللثة) yapıştırmaksızın hafif içeriye doğru çekilerek telaffuz edilir. Bu telaffuz esnasında dilin ucu ön dişlerin dibindeki diş etine muntabık (ifadede böyle geçtiği için özellikle kaydedilmiştir) olmadığı gibi nefes te burun boşluğundan akıp çıkması için serbest bırakılır.

Görüldüğü üzere ilk iki tarz daha çok Arap aleminde son tarz ise daha çok bizim coğrafyamızdaki icra olunan dil ihfası teaffuzlarını tavsif etmektedir.

Sonuç Yerine

¹²⁰ İfade için bkz. El-Hamed, Ebhâs fî I'lmî't-Tecvîd, s. 123.

¹²¹ İfade için bkz. El-Hamed, Ebhâs fî I'lmî't-Tecvîd, s. 123.

¹²² Bahsettiğimiz tahsis burada daha açık bir biçimde zikredilmektedir. Bkz. El-Hamed, Ebhâs fî I'lmî't-Tecvîd, s. 121.

Teorik düzeyde öne çıkan ittifak kaydına rağmen, el-İhfa, el-İklab ve el-İdğam telaffuzlarındaki farklılıkların müzakereye temel teşkil etmesi umulan nitelikleri ve sâiklerini tespiti amaçlayan bu tebliğde; öncelikle ihtilafa konu olan telaffuz biçimleri belli bir sistematik dahilinde bir tasnif çerçevesine oturtulmaya gayret edilmiştir. Metin içinde bu tasnifin her kategorisine özellikle bu tebliğin sunulduğu ortamdaki açık müzakereye temel teşkil etmesi umulan gerek şifahi gerekse kitabi düzeyde ulaşılan veriler arz edildiği ve değerlendirilmeleri yapıldığı için sonuçta bu husular tekrar zikredilmemiştir. Binaenaleyh sonuç yerine ilgili müzakere ortamına bir ön değerlendirme aşamasıyla birlikte arz edilen tasnifin alt başlıklarıyla birlikte özetlenmesi daha uygun bulunmuştur. Tebliğimize temel teşkil eden ve mümkün olduğunca müzakere için detaylandırılmaya gayret edilen ilgili tasnif şu şekildedir:

A. EL-İHFÂ, EL-İDĞÂM VE EL-İKLÂB'A İLİŞKİN KİTÂBÎ DÜZEYDE BAŞ GÖSTEREN FARKLILIKLAR

I. İlgili telaffuz biçimlerini/tecvid kaidelerini ifade etmek üzere seçilen ıstılah/terim düzeyindeki farklılıklar:

1- Tenvin ya da nûn-i sakineden sonra ب harfinin gelmesi durumunda ortaya çıkan telaffuz biçiminin/arızı sıfatın; klasik ya da modern, Arapça ya da Türkçe ile yazılmış pek çok eserde “الإقلاب” terimiyle ifade olunmasına rağmen bazı eserlerde bu ifadenin sahih olmadığı belli bir tarihten önceki kaynaklarda yer aldığı üzere “القلب” teriminin dil açısından daha fasih olduğu ve bu şekilde kullanılması gerektiği yönündeki tespit.

2- Son dönemlerde özellikle ülkemizin değerli üstadlarından Dr. Fatih Çollak ve Ramazan Pakdil üstadlarımız tarafından dile getirilen; “bazı idğam oluşumlarının; “teşdid maa'l-ğunne” ve “teşdid bila ğunne” terimleriyle ifade dilmesinin daha sağlıklı olacağı yönündeki tespit”

3- İdğâm Şemsiyye ve İzhâr-ı Kameriyye Terimleri Yerine, Lâm-ı Tarifin İdğâmı ve Lâm-ı Tarifin İzhârı İstılahlarının Kullanılması

II. İlgili Tecvid Kaidelerinin Tanım ve Bu Tanım Kapsamına Giren Farklı Formlarının/Oluşum Biçimlerinin Tasnif Biçimlerine Dair Farklılıklar

1- el-İklâb'a dair farklılıklar

2- el-İhfâ bağlamında müşahede olunan tanım ve tasnif farklılıkları

3- el-İdğâm bağlamında müşahede olunan tanım ve tasnif farklılıkları

III- İlgili Tecvid Kaidelerinin Tatbikleri Esnasında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlara İlişkin Farklılıklar

B- ŞİFAHÎ DÜZEYDEKİ FARKLILIKLAR

I- el-İklâb ve el-İhfâu's-Şefevî Telaffuz Bağlamında Tespit Olunan Farklılıklar

1- Meselenin Şifahi Boyutu

2- Meselenin Kitabî Boyutu

II- Dil İhfasının Telaffuzu Bağlamında Tespit Olunan Farklılıklar